

1842

1842 en de jaren daarrond is een periode waarvoor er meer dan voor andere periodes van de negentiende eeuw bronnen bewaard zijn over het leven van de mensen in de dorpen van Borgloon. België was meer dan tien jaren onafhankelijk, nieuwe administraties - zoals de diensten van het ministerie van financiën - kwamen op kruissnelheid, en die hadden systematisch vergaarde informatie nodig om te kunnen werken. Eén van die diensten was de administratie van het kadaster.

Een onderzoek door het kadaster

Tijdens het ancien régime was de gemeentelijke fiscaliteit grotendeels op het grondgebruik gebaseerd. Na de aanhechting van de Belgische provincies bij de Franse Republiek in 1795-1796 werden hier de Franse wetten op het kadaster van toepassing. In Limburg duurde het nog tot in de jaren 1840 voordat de hele operatie van het kadastraal opmeten van de percelen en het identificeren van de eigenaars achter de rug was. In die context werden door de provinciale directie van het kadaster te Hasselt omstreeks 1842 de zogenaamde processen-verbaal van afpaling aangelegd. In deze dossiers bracht de administratie voor elke gemeente in Limburg de stukken bijeen die nodig waren om de waarde van het onroerend goed vast te stellen.

Dat de oppervlakte van de percelen of de grootte van de woningen daarbij van belang was, is evident. Maar het kadaster keek verder dan dat. Ook de ligging van de gemeente, de kwaliteit van de wegen, de afstand tot de marktplaatsen, de gemiddelde prijzen van de veldvruchten op die markten, de aanwezigheid van een beek met voldoende debiet om een watermolen aan te drijven, eventuele industriële of handelsactiviteiten in de gemeente: het had allemaal invloed op de waardering van het vastgoed.

Eén van de voornaamste documenten in elk gemeentelijk dossier is het zogenaamde docu-

ment 5, de *Tabel van klassificatie der grondeigendommen*. Voor de gemeenten die nu Borgloon vormen, werd dat document in 1842 afgerond. Enkel voor Bommershoven duurde dat tot 1843. Het biedt ons een *geschreven foto* van onze dorpen in die tijd. Het document bevat een algemene beschrijving van de gemeente, met bijzondere aandacht voor de afstand tot de voornaamste steden in de omgeving, de wegen, de waterlopen, de aard van de economische activiteiten, de bewoning en het inwonersaantal: dingen die een invloed kunnen hebben op de waarde van het onroerend goed. Vervolgens bevat het een indeling van de woningen, weiden, akkers, hooilanden, molens, brouwerijen en andere onroerende goederen in klassen, met de vermelding van de geschatte jaarlijkse huuropbrengst, *het kadastraal inkomen* zouden wij zeggen, van die goederen.

Geld

De periode 1840-1845 is ook op monetair vlak een interessante tijd. België was sinds het najaar van 1830 onafhankelijk, maar er ging enige tijd overheen voordat men het eens werd over de nieuwe munt van het koninkrijk. In de wet van 5 juni 1832 werd vastgelegd dat de *frank* de Belgische munteenheid zou worden. De frank, zo zegt de wet, is een muntstuk van vijf gram zilver. Van dan af kon begonnen worden met de productie van de nieuwe munt. Niet alleen muntstukken van één frank moesten in voldoende grote aantallen aangemaakt worden, maar ook zilverstukken van vijf frank, twee frank, een halve frank en een kwart frank, en koperstukken van één, twee, vijf en tien centiemen, die nodig waren voor dagelijks gebruik.

In 1830 circuleerde hier vooral de Nederlandse gulden, die ongeveer dubbel zoveel zilver bevatte als de frank, maar ook de Franse frank werd veel gebruikt. Ook oude munten, van voor de Franse tijd, waren nog in beperkte mate in omloop. De nieuwe Belgische munten werden aangemaakt vanaf 1832. De productie verliep echter zo langzaam dat de gulden nog jarenlang het belangrijkste betaalmiddel bleef. Toen de diensten van het kadaster in 1842 de waarde van het onroerend goed in de dorpen

rond Borgloon vaststelden, drukten zij geldbedragen nog steeds in guldens uit. Geleidelijk aan zou de gulden in België uit circulatie gaan. De Franse frank daarentegen, die ook vijf gram zilver bevatte, bleef nog decennialang een veel gebruikt betaalmiddel.

Medische zorg

In 1842 leefden alle mensen, van kasteelbewoners tot werkloze dagloners, in omstandigheden die vandaag de dag aan armoede doen denken.

Ook wie op enige afstand van de stad in een kasteel woonde, moest bij een acuut medisch probleem uren wachten voordat een dokter ter plaatse was. De uitbouw van een netwerk van medici, dat garant kon staan voor een goede gezondheidszorg, stond nog in zijn kinderschoenen. De lijst van de dokters aan wie het in Limburg toegelaten was de geneeskunde uit te oefenen, telde in 1842 65 namen. Drie daarvan oefenden hun beroep in Borgloon uit. Twee van de Loonse dokters, Claes en Proesmans, waren ook bevoegd om chirurgische ingrepen te verrichten. Voor geneesmiddelen kon men terecht bij één van de zes apothekers in Borgloon. Officieel erkende vroedvrouwen waren er evenmin veel: in Borgloon en omgeving hadden de dames Houbaer en Sauvage een monopolie op dit aspect van de zorg.

De buitenwereld

De meeste mensen hadden weinig contacten met de buitenwereld. De uitzonderingen waren op één hand te tellen. In de eerste plaats waren er de kasteelheren en hun familie. De echt vermogenden onder hen bezaten ook een groot stadshuis in Luik of zelfs in Brussel, en een groot deel van hun sociaal leven speelde zich daar af. Zij vertegenwoordigden de dorpen ook in de provincieraad of ook al eens in de Kamer van Volksvertegenwoordigers of de Senaat.

Een andere groep die de wereld buiten het dorp had gezien waren de jongens die van het leger terugkeerden. In 1842 moesten nog niet alle

jonge mannen legerdienst verrichten. Het leger was immers nog veel kleiner dan het later door de invoering van de algemene dienstplicht zou worden. Voor 1842 was het contingent dienstplichtige soldaten dat de provincie Limburg moest leveren, vastgesteld op 418. Op basis van het inwonersaantal van elke gemeente, werd dit contingent over de Limburgse steden en gemeenten verdeeld. Kleine gemeenten, die op basis van hun inwonersaantal geen soldaten zouden moeten leveren, werden voor de vaststelling van het contingent samengevoegd. Anders zouden de dorpen met heel weinig inwoners, zoals Kuttehoven of Hendrieken, nooit een soldaat moeten leveren.

Voor 1842 werden de contingenten in het militiekanton Borgloon als volgt vastgesteld:

Gemeenten	Bevolking op 1.1. 1841	Contingent
Batsheers	111	
Mechelen-Bovelingen	589	
Rukkelingen-Loon	772	3
Berlingen	248	
Kuttehoven	135	
Gotem	213	
Grootloon	209	2
Bommershoven	353	
Heks	388	2
Broekom	233	
Gutschenhoven	185	
Hendrieken	101	
Voort	261	2
Veulen	333	
Mettecoven	184	
Klein-Gelmen	223	1
Heers	801	
Opheers	267	3
Horpmaal	538	1
Hoepertingen	876	
Rijkel	267	3
Jesseren	346	
Kerniel	515	2
Borgloon	1513	4
Ulbeek	538	1

Gors-Opleeuw maakte deel uit van het militiekanton Kortesseem en moest samen met de gemeente Guigoven 2 lotelingen leveren.

Grondbezit in Rijkkel

Omstreeks 1845 werd door de diensten van het kadaster de eerste kadastrale legger voor Rijkkel aangelegd, waarin voor elke eigenaar van (belastbaar) onroerend goed in Rijkkel geregistreerd werd wat hij precies bezat in de gemeente. Uit die legger blijkt dat er destijds 138 personen en organisaties (gemeente, bureel voor weldadigheid, kerkfabriek, ...) waren die in Rijkkel onroerend goed bezaten.

Aard	Oppervlakte	%
Huizen	1 ha 63 a 08 ca	0,63
Tuinen	4 ha 59 a 46 ca	1,78
Boomgaarden	22 ha 99 a 49 ca	8,89
Weiden	7 ha 88 a 65 ca	3,05
Bouwlanden	221 ha 36 a 34 ca	85,60
Vijver	12 a 40 ca	
TOTAAL	258 ha 59 a 70 ca	
Kerkhof	7 a 45 ca	
Wegen		
Kerk	2 a 05 ca	

In de Franse tijd telde Rijkkel 53 huizen, in 1845 zijn er dat 55. De huizen zijn gegroepeerd in twee kernen het Dorp (nu Dionysius van Leeuwenstraat) en de Passe (nu Passestraat, Oude Truierbaan). De bebouwing aan de huidige Sint-Truidersteenweg is op een paar grote boerderijen na, nog niet op gang gekomen. Deze weg is pas in 1819-1820 aangelegd en werd snel belangrijk voor een veranderend dorpsleven. Er woonden in 1845 267 mensen in Rijkkel, een gemiddelde van 4,85 per woning. Dat de tuinen rond de huizen liggen is evident. In 1845 liggen de ook boomgaarden rond de huizen, vooral rond die van het dorp. Al is 9 % een merkelijk deel van de oppervlakte van de gemeente, we kunnen toch nog niet spreken van de *fruitstreek*. De opbrengst was vooral voor eigen gebruik, maar in de goede jaren konden de overschotten op de markt van Sint-Truiden worden verkocht.

Van de huizen in Rijkkel zijn er maar 5 eigen-

dom van mensen van elders. Veel huizen zijn klein en erbarmelijk, maar ze zijn wel eigendom van de Rijkkelaren. Er zijn drie eigenaars, die meer dan 10 ha bezitten: graaf d'Arschot, die in Voort verblijft en in Rijkkel 69 ha 77 a 35 ca bezit, Jean Nicolas Léonard, een landbouwer van Rijkkel die 20 ha 39 a 60 ca bezit, en de gemeente Rijkkel met 17 ha 40 ca. Het Bureel voor weldadigheid komt dicht in de buurt met 7 ha 4 a 86 ca.

Van de 258 ha 59 a 70 ca zijn 169 ha 41 a 6 ca van eigenaars buiten het dorp. Dat is 65%. Deze gronden zijn niet allemaal in bezit van renteniers of grootgrondbezitters. Boeren van Groot-Gelmen bezitten in Rijkkel 6 ha 37 a 63 ca, die van Hoepertingen 11 ha 12 a 95 ca. Dit is gemakkelijk te verklaren: de dorpskernen van beide dorpen liggen dicht bij de akkers van Rijkkel. Boeren uit Brustem bezaten in Rijkkel maar 1 ha 77 a 60 ca. Eigenaars uit Zepperen waren er in Rijkkel zelfs helemaal niet.

Opvallend ook is het grondbezit van openbare besturen en instellingen. De gemeente Rijkkel werd al vermeld. De *Armen* van verschillende gemeenten - Borgloon, Brustem, Groot-Gelmen, Lantremange, Oleye, Ordingen, Rijkkel en Zepperen - bezitten samen 19 ha 82 a 91 ca, de kerkfabrieken - Groot-Gelmen, Hoepertingen, Mettekoven, Rijkkel en Zepperen 6 ha 76 a 20 ca. Daarbij komen nog de Gasthuizen Sint-Pieter en Onze-Lieve-Vrouw te Sint-Truiden met 4 ha 12 a 50 ca. Dat loopt samen toch op tot 12% en met gemeente Rijkkel erbij tot 18,5%.

Van de 138 eigenaars noemen er 45 zich landbouwer, waarvan 15 te Rijkkel. Er zijn 38 dagloners die eigendom bezitten, waarvan 32 uit Rijkkel. De meesten van hen bezitten niet meer dan hun woning en een tuinte of weide daarbij.

Samenvattend biedt de kadastrale legger van 1845 een beeld van een dorp met een graaf die een kwart van het dorp bezit, met maar één grote boer-eigenaar, met 65% van het onroerend goed in vreemde handen, en met vooral kleine en laag geschatte woningen.

Voorts waren er nog reizende handelaars die het dorp aandeden, en die verhalen van elders meebrachten. In de nog zeldzame herbergen aan de steenweg van Sint-Truiden naar Tongeren overnachtte wel eens een reiziger.

De leefwereld van de meeste dorpingen bleef beperkt tot het eigen dorp. Op kermisdagen, of als er ergens in de omgeving een *missie* gepredikt werd, kwamen zij ook in de buurdorpen. Op marktdagen ging men naar Borgloon, Sint-Truiden of Tongeren om producten van de boerderij - graan, eieren, kaas of fruit bijvoorbeeld - te verkopen. Daar werden ook de producten gekocht die in het eigen dorp niet gemaakt werden: bepaalde ijzerwaren die de eigen smid niet maken kon, of kledingswaren: stoffen, klompen of hoogst uitzonderlijk een paar schoenen.

Eens of twee keer per jaar, in de meimaand of op 15 augustus, werd in groep, te voet en onder leiding van de pastoor of van de kapelaan een verdere tocht gemaakt: de jaarlijkse bedevaart naar Scherpenheuvel was voor veel mensen de verste verplaatsing die zij ooit maakten. Vaag hadden zij een besef van Brussel: dat was de hoofdstad, daar woonde de koning in zijn paleis. Wie goed luisterde naar de zondagspreek hoorde nog van andere plaatsen: het *Heilig Land* kwam wel eens ter sprake, en geregeld werden de gelovigen opgeroepen te bidden en te offeren voor de intenties van de *paus van Rome*.

Arm en rijk in Kuttekoven

Het gemeentebestuur van Kuttekoven stelde in de jaren '40 van de 19de eeuw jaarlijks een tabel op van de bijdragen van de inwoners in de gemeentebelastingen. Die belastingen bedroegen 10 % van hun geschat inkomen. Daardoor geeft de tabel ook een goed beeld van de inkomenscategorieën in het dorp. Voorts spreken de cijfers voor zich: zelfs in een uiterst kleine gemeenschap, waar slechts 27 gezins- hoofden belasting betaalden, liepen de cijfers gigantisch uiteen: Dieudonné Husquin betaalde belasting op een inkomen dat op 920 frank geschat werd, terwijl negen andere gezins- hoof-

den op een jaarlijks inkomen van niet meer dan 10 of 15 frank belast werden.

Naam en voornaam	Klasse	Geschat jaarinkomen	Te betalen gemeentebelasting
1 Olislagers Joseph	8	20	2
2 Kinderen Florquin	8	20	2
3 Wed. Petrij Pierre	9	15	1,50
4 Groendaels Antoine	8	20	2
5 Peeters Ernest	8	20	2
6 Paldewijns Jan	5	100	10
7 Wed. Daniels H.L.	5	100	10
8 Wed. Eijken George	3	321,30	32,13
9 Quets Arnold	6	50	5
10 Nijs Arnold	9	15	1,30
11 Servaes Anne Marie	10	10	1
12 Adam Jean	9	15	1,50
13 Wed. Vandersmissen Jean	10	10	1
14 Vandersmissen Guillome	8	20	2
15 Buttiens Michel	9	15	1,50
16 Derwael Jean	9	15	1,50
17 Schellis thomas	6	50	5
18 Voets Denis	7	40	4
19 Kinderen Delmotte	9	15	1,50
20 Gielen Jean	9	15	1,50
21 Boelands Gerard	7	40	4
22 Husquin Dieudonné	1	920	92
23 Wed. Jehoul Lambert	4	180	18
24 Marschal Julien	5	100	10
25 Roggen Arnold	4	180	18
26 Claes Henri Leonard	5	100	10
27 Poncelette Pierre Paul	2	425,20	43,82
Totaal		2844,50	284,45

N ^o Ordre	Noms et Prénoms	Age	Sex	Montant de la somme en argent		Montant de la somme en espèces		Observations
				par	pour	par	pour	
1	Blanchard Joseph	8	21	"	2	"	"	
2	Blanchard de l'espérance	8	20	"	2	"	"	
3	Blay la P. Pierre	9	15	"	1	50	"	
4	Blanchard Antoine	8	20	"	2	"	"	
5	Blanchard Pierre	8	20	"	2	"	"	
6	Blanchard Jean	3	101	"	10	"	"	
7	Blanchard la P. H. L.	3	101	"	10	"	"	
8	Blanchard la P. Joseph	3	921	31	92	13	"	
9	Blanchard Antoine	1	20	"	2	"	"	
10	Blanchard Antoine	9	15	"	1	50	"	
11	Blanchard avec Marie	10	10	"	1	"	"	
12	Blanchard Jean	9	15	"	1	50	"	
13	Blanchard la P. Jean	10	10	"	1	"	"	
14	Blanchard Jean	8	20	"	2	"	"	
15	Blanchard Michel	9	15	"	1	50	"	
16	Blanchard Jean	9	15	"	1	50	"	
17	Schellé Thomas	6	20	"	2	"	"	
18	Blanchard Denis	7	40	"	4	"	"	
19	Blanchard la femme	9	15	"	1	50	"	
20	Blanchard Jean	9	15	"	1	50	"	
21	Blanchard Joseph	7	40	"	4	"	"	
22	Blanchard Vincent	1	920	"	92	"	"	
23	Blanchard la P. Lamb.	4	150	"	15	"	"	
24	Blanchard Julien	3	100	"	10	"	"	
25	Blanchard Antoine	4	150	"	15	"	"	
26	Blanchard Henri	3	100	"	10	"	"	
27	Blanchard Marie Paul	2	125	20	42	52	"	
	Total	"	2844	20	284	48	"	

Le Conseil Municipal de Latharum
 a vu et a approuvé l'état de la somme de 2844 francs quatre francs quarante centimes
 et a décidé pendant quinze jours aucune réclamation ne
 nous étant parvenue.

Et Latharum le 30 avril 1844.

Le Maire des Dunes de Latharum

Le Maire
Blanchard

cyber j gale
no j ph d: huyquin
S: S: S:

Wonen

De gegevens van het kadaster van 1842 lichten ons in het bijzonder in over de woningen van destijds. Het kadaster telde toen in de gemeenten die nu Borgloon vormen 1023 belastbare woningen. Het belastbaar inkomen daarvan varieerde van 450 gulden voor het kasteel van Gorsleeuw, tot 3 gulden voor 180 *hutten, hebbende slechts eene plaats, tot schuilplaats der behoeftige dienende*. Woningen van die laatste categorie kwamen in alle gemeenten voor.

De dorpen van Borgloon verschilden erg van grootte. Naast de stad waren Hoepertingen en Kerniel met 876 en 515 inwoners het meest bevolkt. Ook Gors-Opleeuw, Bommershoven en Jesseren met 430, 353 en 346 inwoners behoorden tot de grotere dorpen. Het inwonersaantal van de andere gemeenten zat tussen 209 en 267, behalve Hendrieken en Kuttekoven, die er niet meer dan 101 en 135 telden.

Gemeente	Aantal inwoners in 1842
Bommershoven (in 1843)	353
Borgloon	1513
Broekom	233
Gors-Opleeuw	430
Gotem	213
Grootloon	209
Hendrieken	101
Hoepertingen	876
Jesseren	346
Kerniel	515
Kuttekoven	135
Rijkel	267
Voort	261

Na het kasteel van Gorsleeuw werden de kastelen van Opleeuw en van Voort, beiden met een kadastraal inkomen van 360 gulden het zwaarst getaxeerd. Het klooster van *de dames van Colen* in Kerniel vertegenwoordigde volgens de diensten van het kadaster een inkomen van 300 gulden per jaar. De controleur van het kadaster beschreef het kasteel van Hoepertingen als *groot, naer den ouden smaek, doch uitbrei-*

dend gebouwd, hebbende twee vleugels, waer in verscheide fraeye vertrekken en bovenkamers met hunne toebehoorten, het zelve ligt voordelig bij den steenweg en is zomers eene aengename verblijfplaats. Hij takseerde het op 240 gulden per jaar. Het kasteel van Rullingen takseerde hij op 150 gulden, en dat van Rijkel op niet meer dan 135 gulden, en dat van Bommershoven op 120 gulden.

Na de kastelen in de streek werden enkele burgerhuizen in Borgloon het zwaarst getaxeerd. De zwaarst getakseerde herenhoeve stond in Bommershoven: Simon Magné werd voor zijn pachthoeve, *een hecht in steen gebouwd en met leijen gedekte woning, welke groote boven en benedenplaatsen heeft, doch van geene zoo aengenaeme ligging*, belast op een kadastraal inkomen van 105 gulden.

In totaal telde men in de gemeenten van Borgloon in 1842 1023 belastbare woningen. 180 daarvan behoorden tot de laagste klasse: woningen die bestonden uit één kleine ruimte, van hout en leem, met een dak van stro, met één deur en één venster. 266 andere werden belast op 6 gulden: *kleine daglooners huisjes, zamengesteld uit twee zeer klein plaatsjes in hout en leem gebouwd en met stroo gedekt*. Deze 446 woningen van dagloners of van mensen zonder geregeld inkomen, vormden 43 % van het woningenbestand.

Per dorp kon de staat van de woningen nog erg verschillen. In Broekom was het aandeel van de *schamele* woningen het grootst: 30 van 47 woningen of ruim 63 % behoorde er tot de laatste twee categorieën. Ook in Rijkel, Voort, Kerniel en Jesseren behoorde meer dan de helft van de woningen tot deze categorieën. In Hendrieken behoorde juis 50 % van de woningen tot de laagste categorieën. In Borgloon zelf en in Gors-Opleeuw waren de woningen over het algemeen beter. Daar hoorden respectievelijk 33 en 35 % tot de laatste twee categorieën. Ook in Bommershoven, Gotem, Hoepertingen, Grootloon en Kuttekoven bleef het cijfer onder de 50 %.

De woningen in Gors-Opleeuw werden door de schatter en de controleur van het kadaster als volgt beschreven:

Het kasteel van de heer de Copis, Constantin, rentenier te Gorsopleeuw maekt alleen de eerste klasse uit, en is een vierde uers van den steenweg van Hasselt naer Tongeren gelegen. Dit kasteel gedeeltelyk nieuw herbouwd en vergroot bied eene groote ontvouwing van voorgevel uit, met bedekte gaendery, men merkt er ook byzonderlyk eene ruim, en rijke zael en een vervolg van plaetzen van verschillende grooten prachtig opgemaekt, eenen genoegzamen schoonen trap leidende naer de verdieping, die insgelyks zamen gesteld is uit eenige schoone plaetzen en verscheidene kamers tgeen een prachtig en gerieflyk kasteel uitmaekt. De aengenaeme afhankelykheden alhoewel bepaeld vereenigen schoone tuinen en perceelen water die van dit kasteel eene aengenaeme verblyfplaats uitmaken voor personen die groote rykdommen bezitten.

De tweede klasse bevat het kasteel van den heer baron Frederic deWoelmont te Opleeuw, het zelve is minder als het voorgaende, sedert omtrent twalf jaren gesticht met vele trand en genoegzaam prachtig. Het is wel verdeelt en biedt zoowel beneden als op de verdieping zeer schoone zalen en verscheide gerieflyke plaetzen aen. Men vindt er vereenigd een kwartier voor de dienstboden, koetshuizen, stallingen en gebouwen voor den landbouw. Men merkt er groote schoone en aengenaeme toebehoorten.

Het is in den zelve stand als het voorgaende en behoort insgelyks tot wooning van ryke personen.

De derde klasse is een wel en gerieflyk ingerigt heeren huis, deels met leyen en deels met pannen gedekt, hebbende twee groote schoone en twee kleine gelykvloersche vertrekken en zes

kleine bovenkamers in goeden staet.

De vierde klasse bestaet insgelyks maer van een huis naer den nieuwen bouwstrand ver-timmert in steen en brikken en met leyen gedekt. Het dient tot woning van den opzigter van het even omschrevene kasteel der tweede klasse en heeft beneden drie plaetzen en een kapel, en vier boven kamers en verders kelders en andere huiselyke gerieften in zeer goeden staet.

Tot de vyfde klasse behoort eene en de grootste steenen met leyen gedekte pachthoeve, hebbende vier beneden plaetzen en twee slaefhoekjens zeer wel in staet en gerieflyke en goed ingerigt. De landbouwers getimmerten zyn in steen met schaeliën gedekt en de stallingen zyn gewelfd.

De zesde klasse zyn insgelyks twee groote pachthoeven, in steenen getimmerten met pannen gedekt, hebbende 4 a 5 redelyke plaetzen in goeden staet en landbouwers getimmerten in steen en met pannen gedekt.

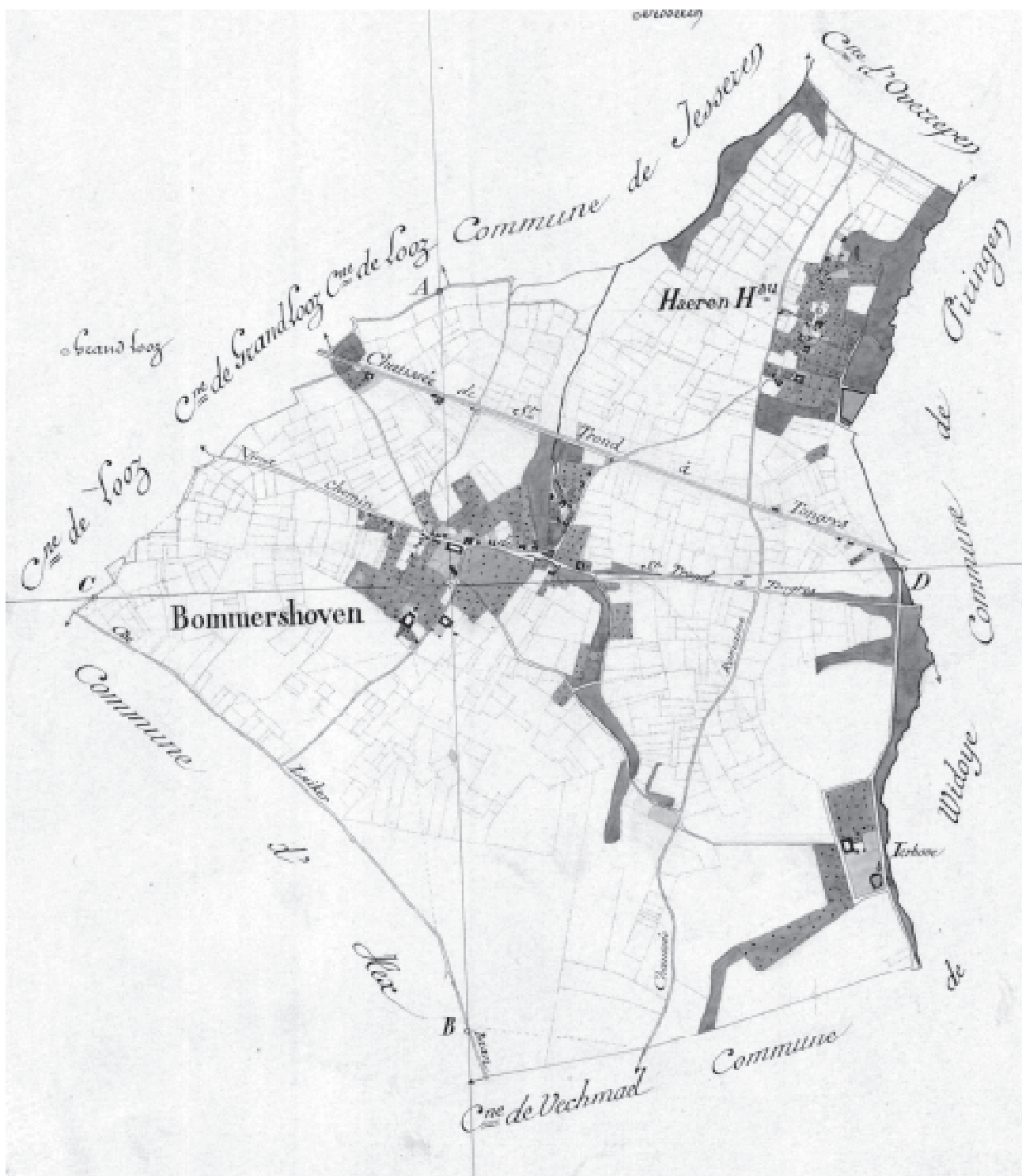
In de zevende klasse worden ook maer twee huizen gerangschikt, de zelve zyn in steenen gebouwt en met pannen gedekt en zamen-gesteld uit 2 a 3 goede kamers en een kabinetje, in goeden staet, dienende tot herberg.

De achste en negende klasse zyn huizen in hout en leem gebouwd en met pannen en stroo gedekt, hebbende twee plaetzen en een a 2 kabinetjes en landbouwers toebehoorten dienende tot kleine boerderyen en tot wooningen van eigenaers en neringsdoende lieden.

De tiende en elfde klasse bevat houten leemen met stroo of pannen gedekte huizen, hebbende een a twee kamers en een slaefhoekje in middelmatigen staet en dienende tot arbeiders en daglooners wooningen. De twaelfde klasse bestaet uit leeme hutten met stroo gedekt. Dezelve hebben meerendeels maer eene plaats en dienen tot wooning of schuilplaats van arme lieden.

In de dorpen lagen de huizen nog sterk geconcentreerd in een centrum rond de kerk. Rond het dorp lag een gordel van weilanden met hoogstam fruitbomen, en dan een bredere gordel van akkerland, die in veel gevallen tot aan de grenzen van de gemeente doorliep. In de beekvalleien lagen de beemden en op minder vruchtbare gronden stonden nog enkele bossen. Bommershoven had twee kernen: enerzijds was

er het dorp met de kerk, ten zuiden van de steenweg, en anderzijds was er Haren, ten noorden van de steenweg. Dat was ook in Gors-Opleeuw het geval, met de kerk in Gorsleeuw, ten zuiden van het kasteel van de familie de Copis, en Opleeuw, waarvan de huizen ten westen van het kasteel van de familie de Woelmont lagen. Hoepertingen bestond naast de dorpskern nog uit het gehucht Tereiken, in de noordelijke hoek van

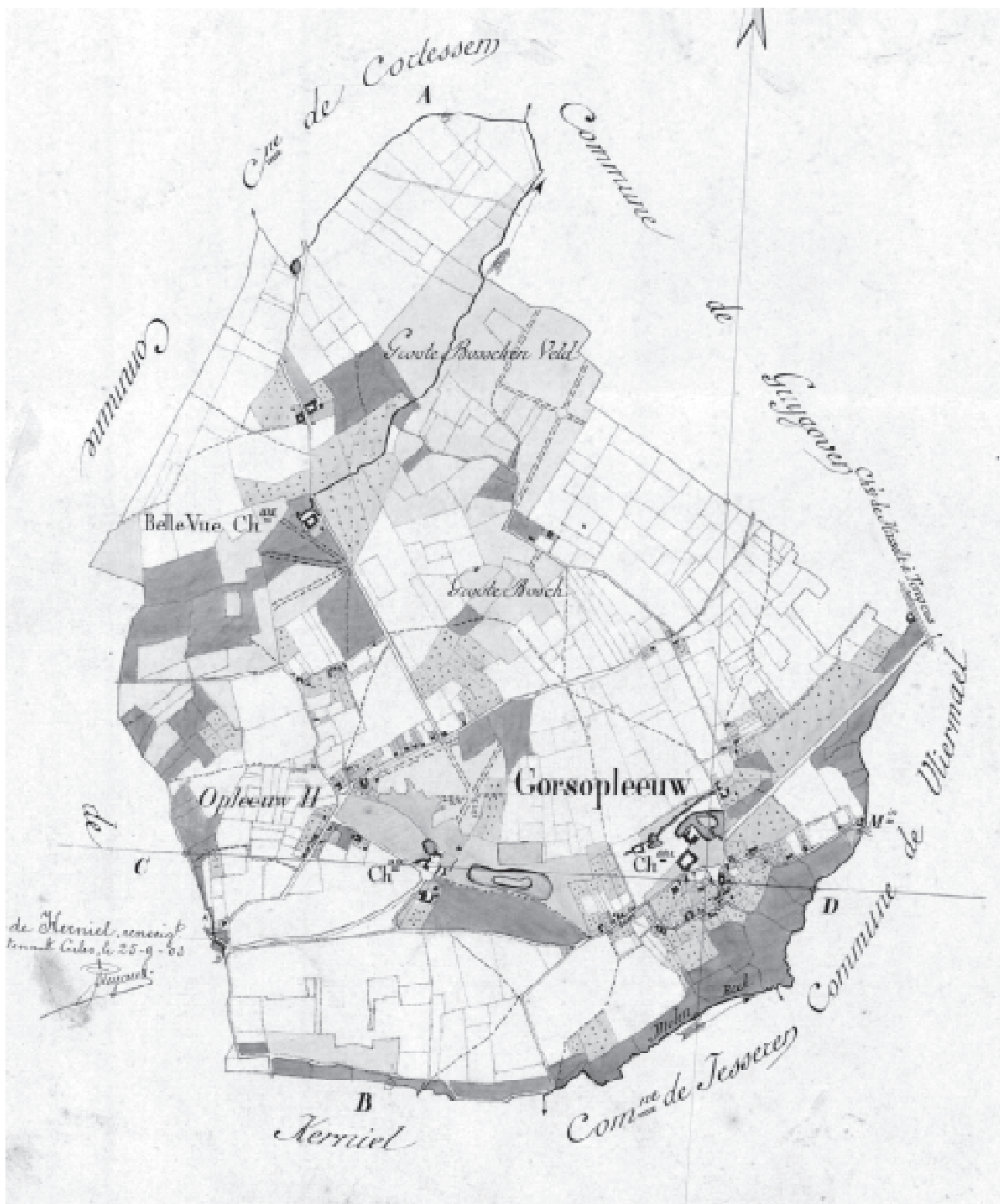

Kadastrale reductie van Bommershoven.

het grondgebied van de gemeente. In Kerniel had zich buiten de eigenlijke dorpskern, een sliert van huizen langs de oude weg van Borgloon naar Hasselt ontwikkeld. Ook in Rijkel had zich buiten het centrum van het dorp een bewoningskern ontwikkeld langs de steenweg. In Borgloon zelf, was er buiten het centrum enige bebouwing langs de steenweg van Sint-Truiden naar Tongeren, en stond een klein aantal woningen gegroe-

peerd in Boeshoven, tussen het centrum van het stadje en Kerniel.

In de jaren 1840 lagen de wegen er in onze dorpen nog precies zo bij als eeuwen eerder. Behalve de steenweg van Sint-Truiden naar Tongeren, en een aantal straten in het centrum van Borgloon, waren er geen kasseiwegen. Het wegennet kende in alle dorpen dezelfde pro-

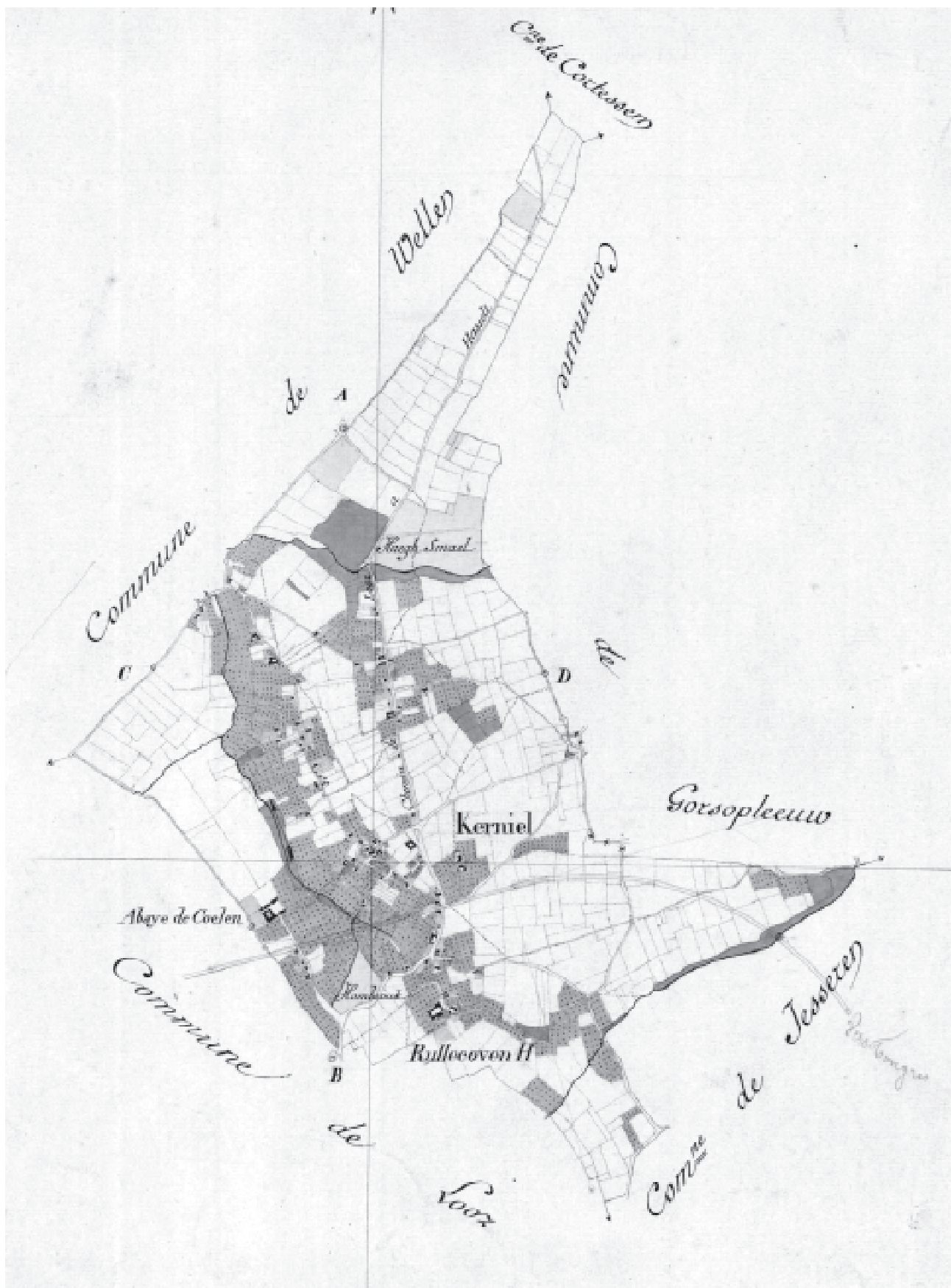
Kadastrale reductie van Gors-Opleeuw.

blemen: in het winterseizoen, of zelfs wanneer het enkele dagen regenachtig was, waren de onverharde wegen zonder meer onbruikbaar. Het water herschiep de karrensporen, want meer waren die wegen niet, in modderpoelen. Wie er zich in die periode met paard en kar op waagde,

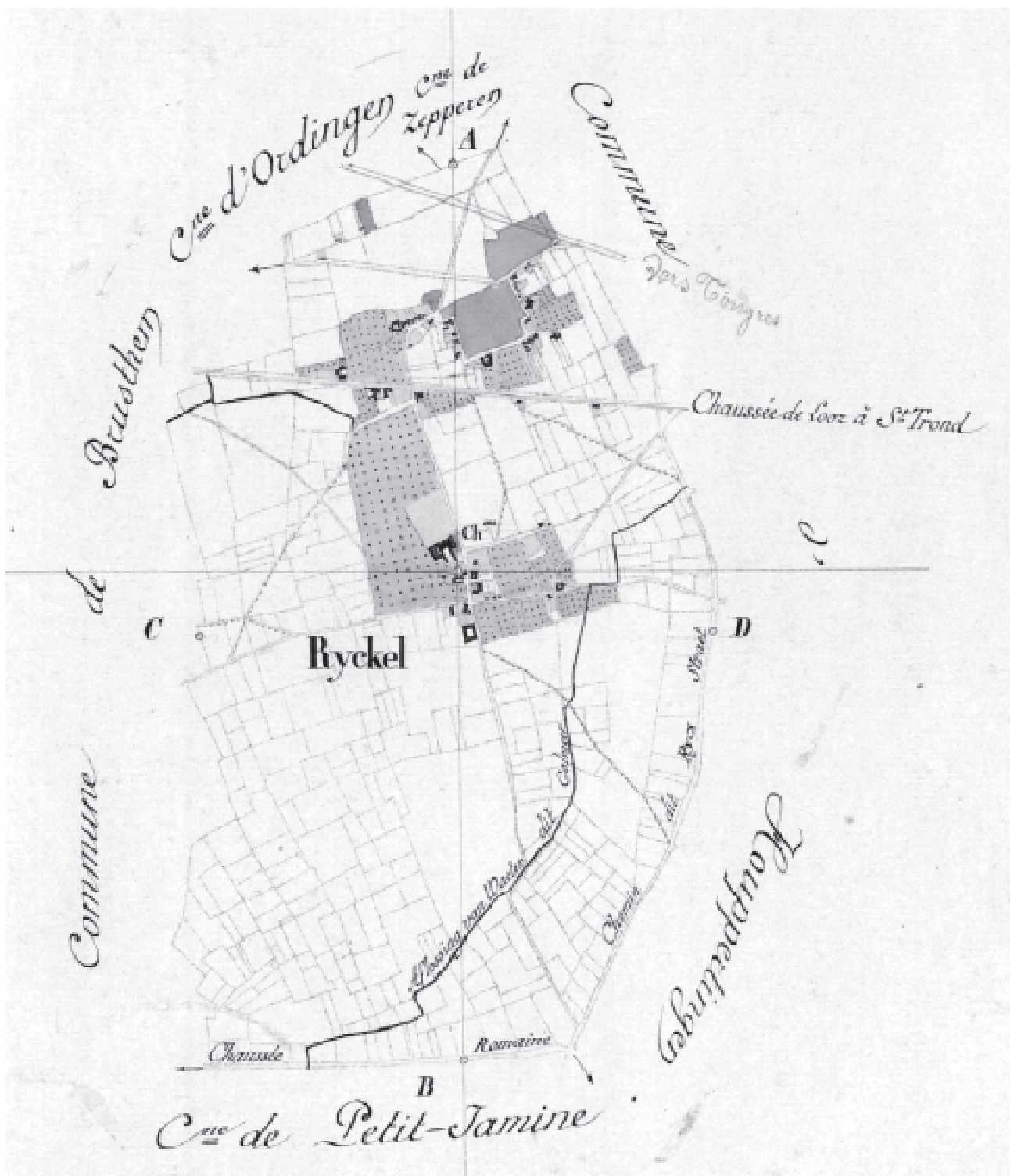
liep met zekerheid vast. Bovendien betekende de slechte staat van de wegen dat de laadcapaciteit van karren en wagens beperkt bleef. Algemeen werd aangenomen dat een paard op een verharde weg een wagen met twee ton last kon voorttrekken. Op onverharde wegen was dat

Kadastrale reductie van Houppertingen.

Kadastrale reductie van Kerniel.

Kadastrale reductie van Rijkkel.

minder, en in modderige sporen nog minder. Ook het heuvelachtig traject van sommige wegen verminderde de maximale laadcapaciteit.

Takken van bomen en hagen langs de wegen,

die het verkeer konden belemmeren, moesten jaarlijks in het voorjaar door de eigenaars van de belendende percelen gesnoeid worden. Van het hout dat dat opleverde werden mutsaarden voor de broodoven gemaakt.

Kadastrale reductie van Borgloon.

In veel gemeenten kregen de buurtwegen jaarlijks na de winter een onderhoudsbeurt. Dat gebeurde met de middelen die er waren, en dat was dikwijls niet veel meer dan aarde en houtafval om de gaten in de wegen te vullen, en een aantal karrevrachten stenen. De dorpeelingen die voor dit onderhoudswerk de handen uit de mouwen staken, mochten een bepaald bedrag van de door hen verschuldigde gemeente-

belastingen aftrekken. De waarde van een werkdag werd jaarlijks door de bestendige deputatie vastgesteld. In 1842 was dat 80 centiemmen. Voor een dag werk met een paard, ingespannen of niet, mocht men 2 frank in rekening brengen, en voor een dag vrachtvervoer met een kar die door een os getrokken werd, 1,5 frank.

De kantonnier

Het dagelijks onderhoud van de buurtwegen was destijds toevertrouwd aan zogenaamde *kantonniers*. Zij werden aangesteld door de bestendige deputatie, en betaald door de gemeenten waarin zij werkzaam waren, volgens een door de bestendige deputatie vastgestelde verdeelsleutel.

Voor de dorpen rond Borgloon werden op 2 maart 1842 de volgende kantonniers aangesteld:

Joseph Van Ormelingen van Kortesseem voor de gemeenten Alken, Wellen, Kerniel, Hertem, Ulbeek en Berlingen. Wekelijks moest hij twee dagen in Alken werken en twee in Wellen, en telkens een halve dag in de vier overige gemeenten. Zijn jaarwedde bedroeg 300 frank, waarvan Alken en Wellen elk 100 frank moesten betalen, en de overige gemeenten elk 25.

Jean Wathion van Borgloon voor de gemeenten Borgloon, Broekom, Jesseren, Grootloon, Voort, Rijkel, Hendrieken, Hoepertingen, Gotem en Kuttekoven. Hij moest wekelijks één dag besteden aan de buurtwegen in Borgloon en evenveel aan de buurtwegen in Broekom, en telkens een halve dag voor de andere dorpen. Borgloon en Broekom droegen ieder 50 frank bij aan zijn jaarwedde, en de overige dorpen ieder 25 frank.

Henri Diriken van Kortesseem voor Vliermaal, Kortesseem, Guigoven, Gors-Opleeuw, Sint-Huibrechts-Hern, Schalkhoven, Romershoven, Werm en Wintershoven. Hij werkte anderhalve dag in Vliermaal, één dag in Kortesseem, en een halve dag in Guigoven, Gors-Opleeuw, Sint-Huibrechts-Hern, Schalkhoven, Romershoven, Werm en Wintershoven. Vliermaal droeg 75 frank bij aan zijn wedde, Kortesseem 50 frank, en de andere dorpen ieder 25 frank.

De wegen in en om Groot-Loon in het midden van de 19de eeuw

De kaartbladen van Ferraris uit de 18de eeuw bevestigen die bijzondere positie van het kleine Groot-Loon: pal aan de oude Romeinse Kassei van Sint-Truiden naar Tongeren, die toen nog de enige rechtstreekse verbinding van west naar oost in de streek was, maar juridisch een aparte positie, en daarmee toch relatief geïsoleerd. De Franse tijd en de Hollandse jaren brachten hier verandering in.

De aanleg van de nieuwe steenweg van Tongeren naar Sint-Truiden onder het Hollands bestuur, nog op basis van de Franse plannen van het Bureau Bruggen en Wegen van het Departement Nedermaas, betekende voor Borgloon en omstreken de aansluiting op een moderner wegennet, dat al in de 18de eeuw was gegroeid met de verbindingen Sint-Truiden-Luik en Luik-Hasselt-Lommel. In de jaren 1803-1804 werd de verbinding tussen Tongeren en Maastricht gelegd, maar daarna stokte de aanleg in wettelijke richting door geldgebrek. Pas in 1817 werd dit stuk van het tracé opnieuw aangepakt. In de tweede helft van de 19de eeuw zou deze steenweg samen met de spoorverbindingen de economische ontwikkeling van de streek een beslissende impuls gaan geven. In Bommers-

hoven is dit nu nog goed te zien: de oude kern bij de kerk werd na de aanleg van de steenweg en de tramverbinding vervuld voor een nieuwe ontwikkeling, precies tussen beide transportwegen in.

Maar paradoxaal genoeg liet die vooruitgang Groot-Loon letterlijk links liggen. Rond 1840 was de slechte staat van de lager gelegen oude dorpsweg van Groot-Loon nog steeds een belemmering voor de bereikbaarheid het dorp, dat in tegenstelling tot bijvoorbeeld Bommershoven nooit zelf zou opschuiven richting steenweg:

Buurt- en communicatie wegen

De groote rijksweg der eerste klasse N° 9 van St-Truijen op Maestricht welke door onze gemeente loopt stelt ons eensdeels in staat ons gemakkelijk te ontdoen van de granen welke de eenige koophandel onzer gemeente uitmaken, daar hij haar in verband stelt met Tongeren en Borgloon en anderdeels om met de afval der onbruikbare keijsteen en onze buurtwegen te verbeteren die zich thans in eenen zeer goeden staat bevinden; slechts eene aanmerking blijft ons over ...te weten om bij het hoger gezag aan te dringen ten einde eenen gemeenteweg die thans geheel onbruikbaar is door de leegte waarin hij ligt in vergelijking met den rijksweg zoodanig te doen veranderen dat deze evenzeer gelijk vorens in staat van gebruik

gesteld word, daar hij niet alleen de communicatie met den rijksweg maakt maar ook met andere gemeentewegen moet bewerkstelligen en de gemeentenaren zich gedwongen vinden vaarwegen te maken door geslotene goederen van particulieren of eenen omweg te nemen van meer dan een vierdel uurs. Daar het Gouvernement door het aanleggen van den grooten weg dezen voor de inwoners buiten gebruik gesteld heeft, twifelen wij geenszins of het zal den-zelfen, op verzoek van het gemeentebestuur met eene kleine afdalende brug, hetgene met kleine onkosten te doen is, weêr in behoorlijken staat van gebruik te stellen.

De provincie gaf echter niet thuis. Daarom legde Groot-Loon in 1842 zelf de brug aan die eerder nog bij de bestendige deputatie werd gevraagd. De gemeente stond, net zoals vandaag nog het geval is, zelf in voor de verharding van de eigen gemeentestraten, en kreeg vanwege het provinciebestuur op gezette tijden restpartijen kasseistenen die gebruikt werden voor aanleg en onderhoud van de steenweg. Ook voor het onderhoud van de kleinere buurtwegen stond de gemeente zelf in en ze bepaalde jaarlijks het werk, uitgedrukt in karrevrachten steen en in dagen arbeid, te verdelen onder de bevolking:

...de gemeenteraad in aanmerking genomen hebbende dat tot de herstelling der buurtwegen van het lopende jaar benodigd zullen zijn omtrent acht dagen karrevracht met één paard twee met twee paarden en twee honderd dagen handarbeid zijn de tegenwoordig zijnde leden eenparig van gevoelen eene algemene verdeling te doen onder de inwoners zoo als zulks voorwaarts altoos heeft plaats gehad. Daar de gemeente inkomsten niet toestaan deze tot last der gemeente te laten. (...) Elke karrevracht met twee paarden wordende per dag bepaald op drie francs. Die met één paard op twee franken en elke daghandarbeid op eenen frank.

Het kadaster, de grondbelasting en de personele omslag

Het nog jonge België was vanaf 1841 ook begonnen met het in kaart brengen van alle eigendommen via een nieuw kadaster, en inventariseerde daarbij ook alle buurtwegen. Groot-Loon ontving in 1845 het definitieve kadaster, een jaar later keurde het gemeentebestuur ook

de nieuwe Atlas der Buurtwegen goed. Essentiële stukken voor het precies kunnen bepalen van de eigendommen en voor het heffen van de grondbelasting. Op een klein bestuur als dat van Groot-Loon wogen de verplichtingen immers zwaar. In 1843 zagen de totale inkomsten op de gemeentebegroting (in frank) er als volgt uit:

Overschot der begrooting van vorig jaar	20,98
---	-------

Bezuiniging voortspruytende uit de rekening van het laats voorafgaande jaar	18,12
---	-------

2 ^{de} hoofdstuk additioneele centiemen op de grondbelastingen	20,78
---	-------

Idem op het personeel	3,93
-----------------------	------

Personeele omslag	294,—
-------------------	-------

Belasting op de honden	18,—
------------------------	------

Waarna de begrooting in totale ontvangst vastgesteld wordt op:	369,81
--	--------

Om de kosten aan onderhoud van wegen, aan de pastorie en aan de kerk te dekken werd er naast opcentiemen op de grondbelasting ook geput uit een gemeentebelasting, de “personele omslag”, bepaald op 10 % van de aan de staat verschuldigde belasting per gezin. Hier voor werd ook een ontvanger aangesteld, die zich helaas niet altijd keurig van zijn taak kweet, met grote gevolgen voor de gemeentekas:

Op het voorstel van een der leden neemt de raad in aanmerking dat de heer Hubert Vanhoud hunnen Gemeente Ontvanger zich sedert lang aan eene groote achteloosheid schuldig maakt ... dat zijne onachtzaamheid zelfs zoo verre gekomen is dat de aanslag biljetten van den personeelen omslag dezer gemeente over 1837 ... is overgegeven geworden, en eindelijk dat hij het werk niet verrigt hetgeene hem in die hoedanigheid opgelegd is.(...) De raad is eenparig van gevoelen den heer Van houd van zijn bediening van gemeente ontvanger te ontsetten.

Van de personele omslag werd – als de ontvanger zijn werk deed - nauwkeurig de namenlijst en de opbrengst bijgehouden, wat een per-

fect inzicht geeft in de sociale samenstelling van Groot-Loon: afgezien van een paar grotere boeren - de families Copis en Claes hoestten samen de helft van de totale belasting op! - ging het vooral om kleine boertjes en handarbeiders, die verdeeld waren in de lagere bevolkingscategorieën, tot en met categorie 11, die nauwelijks 50 centimen of 1 frank per jaar aan gemeentebelasting konden opbrengen en deze bijdrage in natura leverden door de buurtwegen te onderhouden. Groot-Loon moest dus voor "cash" rekenen op de bijdragen van een paar grote winningen, die bovendien ook decennia lang de bestuurders leverden.

De jaarlijkse opbrengst van de personele omslag was in de jaren '30 ca. 250 frank, in de jaren '40 en '50 liep dit op naar ca. 270 frank per jaar, en dit maakte de helft tot 2/3 van de jaarlijkse inkomsten uit. Groot-Loon had als vaste lasten: jaarwedden in 1837 voor onder meer de burgemeester (53 frank) de schepenen (29), de gemeentesecretaris (63) en de veldwachter, administratieve kosten als de aanschaf van het Staatsblad of de registers van de burgerlijke stand en afbetaling van de lening voor de bouw van de pastorie en onderhoud aan kerk en pastorie.

Armoe troef

Het midden van de 19de eeuw bleef ook in Groot-Loon gekenmerkt door de strijd voor het dagelijks brood. Arm was je, als je alleen je eigen handenarbeid had om je brood te verdienen. De situatie van de jaren '30 en '40 van de 19de eeuw verschilde nauwelijks van die van 50 jaar daarvoor: werk op het land – behalve in de winter -, geen industriële ontwikkeling van betekenis, geen vervoersmogelijkheden op grotere afstand en dus nauwelijks ruimte voor groei.

Sinds de Franse tijd was de armoedebestrijding een overheidszaak geworden, en in de gemeenteraadsverslagen van Groot-Loon vinden we dan ook jaarlijks de samenstelling van het Bureel van Weldadigheid terug, dat inkomsten inde en vermogen opbouwde en financiële ondersteuning gaf aan behoeftigen. Zo lezen we in 1837 dat Groot-Loon één blinde bedelaar kende, Bernard Dericken, 61 jaar oud, die op 7 april 1837 door de Rijkswacht in Hasselt werd gearresteerd en veroordeeld tot 15 dagen

cel. Uit vrees op te moeten draaien voor de hoge kosten van zijn daaropvolgende internering in Rekem, vroeg de gemeente meteen om zijn vrijlating, belovend zelf in te zullen staan voor zijn onderhoud! De ondersteuning voor de armsten hield ook in dat kinderen van armen gratis onderwijs kregen (10 kinderen in 1845, tot zelfs 24 in 1856). De onderwijzer uit Borgloon kreeg per arm kind uit Groot-Loon een kleine vergoeding voor de aankoop van schoolmateriaal, vastgesteld door de gemeenteraad.

Het spreekt voor zich dat Groot-Loon structureel afhankelijk was van Borgloon: alle kinderen van Groot-Loon liepen school bij de onderwijzer in Borgloon omdat Groot-Loon zelf niet de middelen had om een eigen schoolje te bekostigen, maar ook de veldwachter werd gedeeld met Borgloon en Kuttehoven. Borgloon herbergde als hoofplaats van het kanton alle belangrijke administratieve functies, waaronder het vredegerecht, dat nog steeds in het centrum zetelt. Die afhankelijkheid zou in de eeuw daarop alleen maar groeien, en uiteindelijk zijn beslag krijgen met de fusie van 1976-1977.

Werken aan de weg...

In de jaren 40 en 50 van de 19de eeuw waren het echter vooral de bijzondere uitgaven voor het verharderen van de eigen wegen tussen de dorpskern en de steenweg en voor het onderhoud van de buurtwegen, die het bestuur bezig hielden. Jaarlijks werd bepaald hoeveel geïnvesteerd kon worden in de verharding van de eigen buurtwegen. Het materiaal voor de verharding van de hoofdstraat bestond uit restpartijen van kasseien of grind van de aanleg van de grote steenweg die door de provincie werden toegewezen. Voor de buurtwegen kocht de gemeente zelf silex aan.

En die verharding was een werk van lange adem. Pas vanaf ca. 1850 wordt een begin gemaakt met de systematische verharding van de dorpsweg naar de steenweg. Hoewel de nieuwe steenweg hemelsbreed op nauwelijks een halve kilometer van de dorpskern lag, vorderde het werk slechts enkele tientallen meters tot een goede honderd meter per jaar:

De raad stelt voor den weg van het middelpunt des dorps naer den steenweg van St Truyden op Tongeren leidende te herstellen en te verbeteren. Maer niet tegenstaende de verhooging

der speciale centiemen en de lasten van den personeelen omslag, berigt het dorp arm is Kan het zulks niet verrigtne zonder de hulp van het Gouvernement en de Provincie welke het afsmeekt, waarbij het zich voorstelt honderd twintig meters te leggen.

Groot-Loon zag zich bovendien verplicht om de onderhoudsinspanningen te verdelen over meerdere wegen: de aansluiting met de steenweg aan de zijde van Borgloon en de aansluiting richting Jesseren. Daarbovenop moest ook de weg naar Bommershoven en de oude weg naar Broekom meegenomen worden. Bij die werken moesten ook wel eens oude bomen wijken:

Overwegende dat er alhier op den grooten communicatieweg in het midden van het dorp twee bomen staen, te weten een kastanie en een kanada boom. Overwegende dat deze twee bomen volwassen zijn en aen onze gemeente in het toekomende geen grooter voordeel kunnen verschaffen. Overwegende dat dezelve in het midden van den grooten weg staen en dus een beletsel zijn om in 1859 denzelven met stenen te beleggen. Aengezien derzelve waarde

te klein is, om tot eenen openbaren verkoop door notaris over te gaen. Zijn van gevoelen de aenhoudende Deputatie van den provincialen raad te verzoeken ons gelieven te magtigen ten dezelve uit der hand te verkoopen.

Anno 2011: de ruilverkaveling als meest recente fase in de verharding van de wegen

De voorbije vijf jaar heeft Groot-Loon opnieuw een fase van verharding van de “eigen” wegen meegemaakt: de ruilverkaveling Groot-Loon, en de daarbij horende verharding van de Romeinse Kassei ten zuiden van Groot-Loon en van de verbindingen naar die Kassei. Met vergelijkbare motieven én debatten: beter berijdbare wegen in de winter, optimale bereikbaarheid voor de fruitplantages en het snelle transport van de oogst naar de veiling. In die zin is de strijd twee eeuwen later precies dezelfde. En ook nu zorgt die ontsluiting voor – de belofte van - nieuwe economische activiteiten, van cultuurtoerisme tot natuurbeleving. Daarmee is de cirkel rond: geen duurzame ontwikkeling zonder goede infrastructuur!

Werken

Buiten de landbouw was er in onze dorpen in de negentiende eeuw nog zo goed als geen werkgelegenheid. Ook wie strikt genomen niet in de landbouw zat, zoals de smid, de moleenaar, de *slachter* of een kleinhandelaar, leverde in feite diensten of producten die voor de landbouwsector noodzakelijk waren. De zeldzame *logementhouders* verleenden vooral onderdak aan handelaars op doorreis. Alle gronden in het dorp werden op een of andere manier nuttig gemaakt.

Veeteelt

In verhouding tot nu, was de veestapel op elke boerderij in 1842 vrij beperkt. Dit had vooral te maken met de beperkte beschikbaarheid van voeder voor de dieren. De dieren leefden vooral van de opbrengst van grasland, dat zij *afweidden*, of waarvan de opbrengst gehooïd werd om hem in de winter te *vervoederen*. Voor de paarden werd haver gezaaid, en ook klaver en gerst waren teelten waarvan de opbrengst diende om het vee de winter door te houden. De grootte van de veestapel stond rechtstreeks in verhouding tot de oppervlakte grond die gebruikt kon worden om hun voeder te telen. Vooral in de gemeenten met veel beemden – en dus veel hooi – waren runderen en schapen talrijk.

In 1842 waren schapen nog veel voorkomende hoevedieren. Zij werden niet in afgesloten weiden gehouden, maar gehoed. Het grootste deel van hun voeding zochten zij bijeen langs de wegen, op de akkers waarvan de oogst ingeschuurd was, en op braakland. Voor de winter werden de oude dieren en de overvloedige jonge bokken geslacht. Alleen de jonge ooiën, waarvan men verwachtte dat zij na de winter lammeren zouden werpen, werden de winter door gehouden.

Varkens werden in 1842 ook nog gehoed: zij zochten onder het toeziend oog van een varkenshoeder zelf hun kost bijeen langs de wegkanten, in hakhoutbosjes, of op de akkers

waarvan de oogst weggevoerd was. Daarnaast werden zij gevoed met het afval dat de boerderij voortbracht: de aardappelen die te klein waren voor menselijke consumptie, de aardappelschillen, en andere afval uit tuin en keuken. Zelden hield men er meer dan twee.

Het paard was het voornaamste trekdier. Op de grotere boerderijen werden er op beperkte schaal gefokt. Koeien leverden vlees voor de slagers in de steden in de omgeving, en melk. Ossen dienden als trekdier voordat zij werden vetgemest voor de veemarkt. In elk dorp, meestal op de grotere boerderijen, waren er enkele stieren.

Akkers en weiden

Het grootste deel van de oppervlakte van de dorpen was akkerland. Anders dan vandaag waren er destijds grote verschillen in de vruchtbaarheid en dus in de opbrengst van het ene veld tegenover het andere. De akkers in Borgloon werden door het kadaster in vijf *klassen* ingedeeld, waarvan de waarde geschat werd op een bedrag tussen 37 gulden per jaar per hectare voor de beste grond – goed gelegen mulle en zachte leemgrond die 25 centimeter diep bewerkt werd, en waarop men tarwe, rogge, gerst, haver of klaver zaaide – en 10 gulden per jaar voor akkers van zand, keien en potaarde, die slechts 8 centimeter diep bewerkt werd, waarop men rogge of haver teelde, en die om de drie jaren braak gelaten moesten worden.

De voornaamste teelt was de graanteelt: tarwe, rogge, gerst en haver. Aardappelen waren een even belangrijk voedingsgewas, en in de tuinen werden groenten en kleinfruit geteeld. De hoogstamboomgaarden leverden vooral het gras op waarop de dieren in de zomer geweid konden worden. Pas in de tweede plaats leverden zij ook, met wisselend succes, fruit op. Als dierenvoeders werden *paardenbonen* en klaver gezaaid. Waar er beemden waren werd tweemaal per jaar gehooïd. Dat hooi diende, met de nog niet ruim verspreide voederbieten, als wintervoorraad voor de runderen en schapen die de winter door gehouden werden. Olie-

houdende planten als kemp werden nog geteeld, maar zij werden zeldzaam.

Het verslag van de inspecteurs van het kadaster licht ons ook in over de teeltschema's die gehanteerd werden om de gronden maximaal te laten renderen. De beste akkers in het dorp werden afwisselend bebouwd met tarwe, rogge, haver en klaver, zonder dat zij tussendoor braak bleven liggen. Op minder vruchtbare akkers werd meer rogge en minder tarwe geteeld.

De tuinen in de dorpen waren grotendeels met hagen afgezet, en volgens het kadaster goed onderhouden. Van de groenten die men er teelde waren de ambtenaren niet erg onder de indruk: het waren meestal *slechts grove groentens, voor de huishouding der inwoners geteeld*. De tuinen werden meestal een derde hoger getakseerd dan de beste akkers.

De weidengordel rond de dorpen bestond grotendeels uit boomgaarden, met hoogstam appel-, peren-, kersen- en notenbomen. Om de dieren in de weide te houden waren zij met hagen of zogenaamde *grachten* omringd. Een gracht was een opgeworpen dam van aarde, die bovenop met allerlei houtwas begroeid was. Deze gronden, die zowel gras als fruit opbrachten, werden door het kadaster als de meest waardevolle beschouwd. In de regel werden zij één derde hoger getakseerd dan het beste akkerland in de gemeente. Weiden die verder van de boerderijen gelegen waren, en ook de beemden, werden met populieren beplant.

Het hooiland lag in de beemden, in de regel in de beekvalleien. In de meeste dorpen werd het gras twee keer per jaar gemaaid. De eerste keer

gebeurde dat in de vroege zomer, waarna het gras gehooïd werd. In Borgloon werd het hergroeide gras, de *achtermaat*, in de vroege herfst opnieuw gehooïd. De opbrengst van de tweede maaibeurt bedroeg in de regel nog één vierde van de eerste. Beemden waarvan het gras van mindere kwaliteit was, liet men na de eerste maaibeurt door de koeien afgrazen.

Bossen waren er weinig. Het ging meestal om percelen *steenachtige* of juist extreem natte grond, die met hakhout beplant waren. Om de zes tot acht jaren werd het hout gekapt, waarna zich op de stronken die waren blijven staan nieuwe scheuten ontwikkelden, die dan jaren later weer gekapt werden. Het hout diende voor het stoken van de haarden en van de broodovens. Naargelang de opbrengst van het brandhout, en naargelang er meer of minder eiken tussen groeiden, werden deze percelen op 8 tot 27 gulden (voor het bos bij het kasteel van Rullingen) per hectare geschat. De rechte eiken die tussen de hazelaren, wilgen, elzen, essen, olmen en berken stonden, liet men doorgroeien voor timmerhout.

In de meeste dorpen waren ook enkele vijvers en een aantal poelen te vinden. De vijvers waren meestal kasteelvijvers, die eerder voor vermaak dan omwille van hun opbrengst waren aangelegd. Hun oppervlakte werd aan hetzelfde tarief belast als dat van het beste akkerland in de gemeente. Andere vijvers, die voor de viskweek dienden, werden in functie van hun opbrengst belast. Die opbrengst lag in de regel ruim de helft lager dan die van goede akkergrond.

Poelen dienden als drinkplaats voor het vee, en de paarden werden er in gewassen.

In Kuttehoven maakte het kadaster in 1842 onderscheid tussen drie categoriën akkers en evenveel categorieën boomgaarden, die verschilden in vruchtbaarheid en in opbrengst. Tuinen, weiden en hooilanden werden naargelang hun ligging en hun opbrengst telkens in twee categorieën verdeeld.

Bouwlanden

De bouwlanden in deze gemeente gelegen worden in drie klassen verdeeld naer de onderstaende verscheidenheden.

Eerste klasse

De eerste klasse is eenen zachten leem van rosachtige kleur, vlak en voordeelig gelegen, gemakkelijk te bewerken, hebbende eene groeiaerde van 25 centimeters diep, welke rust op eenen ligten ongeroerden leem van dezelfde soort. deze landerijen hebben geen braekjaer. Men begroot de hectare op 32 gulden.

Tweede klasse

De tweede klasse is eene soort van leemgrond, waarvan een klein gedeelte met potaerde vermengd is, niet zoo voordeelig gelegen en ongemakkelijker te bewerken. De groeiaerde 15 à 20 centimeters diep, rust op dezelfde soort van grond. Deze landerijen braeken in het algemeen ook niet.

De hectare wordt geschat op 26 gulden.

Derde klasse

De derde klasse is eenen blauwachtige potaerde met keyen vermengd, hooggelegen en ongemakkelijk te bewerken, waer van de groeiaerde 10 à 12 centimeters diep, rust op soortgelijken ondergrond. Men is gewoon deze landerijen om het zesde jaer te braken. Men begroot de zelve per hectare op 17 gulden.

Tuinen

De tuinen liggen bij de woningen en zijn in twee klassen verdeeld.

Eerste klasse

De eerste klasse bevat de tuinen welke eenen goeden grond hebben, door geschorene heggen zijn afgesloten en met eenige vruchtboomen zijn beplant. Men teelt er weinige fijne, meestendeels gewone en zelfs eenige grove groenten, die in de landhuishouding worden verbruikt. Men kent aan de zelve toe eene hoogere begrooting, van een vierde boven die der bouwlanden van de eerste klasse, dus van 40 gulden.

Tweede klasse

De tweede klasse is zamengesteld uit de tuinen die eenen grond van mindere hoedanigheid beslaen, die noch behoorlijk geheind, noch met vruchtboomen beplant, meestendeels dienen tot het teelen van gewone en grove groenten in de landmans huishouding niet te missen.

Zij worden geschat op de hoogte der landerijen van de eerste klasse, te weten op 32 gulden.

Boomgaerden

De boomgaerden zijn nabij de woonhuizen ingeslotene gronden, met vruchtboomen beplant, onveranderlijk met graszoden blijvende bedekt, en waer van het gras wordt afgeweid. Zij worden in drie klassen verdeeld, naer de verscheidenheden van den grond, van de beweiding, beplanting en ligging.

Eerste klasse

De eerste klasse bevat de beste gronden van deze soort, die eenigzints hoog en bergachtig gelegen, eenen grond van goede hoedanigheid hebben, een zoet en wel aangevuld gras van eene gemakkelijke hergroeiing voortbrengen, en tevens met vrucht-, meerendeels appelboomen, behoorlijk beplant zijn.

De beweiding en vooral hunner meerderewaerde door hetgeen de boomen opbrengen in aanmerking nemende, stelt men der zelve begrooting op twee derde boven die der bouwlanden van de eerste klasse, dus van 55 gulden.

Tweede klasse

De tweede klasse is zamengesteld uit de hoog bergachtig en met afdalingen gelegene boomgaerden, die eenen grond van middelmatige hoedanigheid hebben, en een fijn doch niet overvloedig gras opbrengen, en waer de boomen niet van het beste willen op voortgaen en weinig vruchtbaar zijn.

Zij worden gelijk gesteld aan de bouwlanden van de eerste klasse, dus op 32 gulden.

Derde klasse

Tot de derde klasse behooren de boomgaerden ongunstig op een soort van potaerde gelegen. Zij brengen een grof en mager gras op en zijn met jonge kwenende appelboomen beplant. De hectare wordt geschat op 24 gulden.

Weiden

De weiden zijn bijna al door heggen en grachten omringde gronden, waer van er eenige met opgaende boomen beplant zijn, en worden in twee klassen verdeeld.

Eerste klasse

De eerste klasse is op grond van middelmatige hoedanigheid gelegen; zij brengt een mager en grof gras op, hetgeen door de koeijen wordt afgeweid. Verscheidene van deze weiden zijn tamelijk goed met kanadasboomen beplant.

De hectare wordt geschat op 22 gulden.

Tweede klasse

De tweede klasse hoog en afdalend gelegen, bekleedt eenen grond van slechte hoedanigheid, en brengt een schraal en mager gras op, hetgeen in den zomer verbrant.

Men heeft deze weiden geschat gelijk de bouwlanden van de derde klasse op 17 gulden.

Hooilanden

De hooilanden in eene laagte gelegen, worden in twee klassen verdeeld.

Eerste klasse

De eerste klasse is laag gelegen op grond van middelmatige hoedanigheid; zij brengt een tamelijk overvloedig, doch grof gras op, welk twee maal 's jaers gemaaid wordt, en het nagras rekt men op een vierde van de eerste maeijing. Men schat de zuivere opbrengst van eene hectare op een vierde boven de bouwlanden der eerste klasse, en dus op 40 gulden.

Tweede klasse

De tweede klasse is laag en sompig gelegen, en brengt eenigzints overvloedig, doch met vele waterplanten, lis en biesen vermengt gras op; zij heeft geen goeden aftrek om bewaterd te worden en wordt twee maal 's jaers gemaaid. Men schat den hectare op 28 gulden.

De bepaling van het jaarlijks te verwachten inkomen uit de verschillende soorten grond was weldoordacht. Voor elke categorie van akker werd eerst de vruchtwisseling bekeken: de meeste gronden werden immers volgens een vast patroon jaarlijks met andere vruchten bezaaid. In Borgloon bijvoorbeeld werden de akkers van de eerste klasse bewerkt in een zesjarige cyclus. In het eerste jaar werden zij voor de helft bezaaid met erwten en voor de helft met aardappelen beplant. Het volgende jaar werd datzelfde land voor de helft met tarwe en voor de helft met rogge bezaaid. Het derde jaar werd op die grond alleen rogge gezaaid. Vervolgens werd het vierde jaar voor de helft gerst, en voor de helft klaver gezaaid, het vijfde jaar weer voor de helft tarwe en voor de helft rogge en het zesde jaar haver. Het jaar daarna herbegon dezelfde cyclus.

Vervolgens werd nagegaan hoeveel men gemiddeld per hectare van die vruchten kon oogsten. In Borgloon was dat het eerste jaar een halve hectare erwten en 80 hectoliter aardappelen, het tweede jaar 7,5 hectoliter tarwe en 8,5 hectoliter rogge, het derde jaar 14 hectoliter rogge, het vierde jaar 6 hectoliter gerst en een halve hectare klaver, het vijfde jaar 8,5 hectoliter rogge en 7,5 hectoliter tarwe, en het zesde jaar 26 hectoliter haver. Aan de gemiddelde prijzen van de laatste jaren op de markt van Tongeren, was de waarde van die vruchten

voor het eerste jaar 19,69 gulden voor de erwten en 94,40 gulden voor de aardappelen, het tweede jaar 62,40 gulden voor de tarwe en 51,93 gulden voor de rogge, het derde jaar 85,54 gulden voor de rogge, het vierde jaar 39,38 gulden voor de klaver en 27,84 gulden voor de gerst, het vijfde jaar 51,93 gulden voor de rogge en 62,40 gulden voor de tarwe, en de haver die het zesde jaar geoogst kon worden had een handelswaarde van 78,78 gulden. Over zes jaren zou een hectare van deze grond dus veldvruchten kunnen opbrengen met een marktprijs van 574,29 gulden.

Na de opbrengsten, werden de kosten onder de loep genomen. Die 574,29 gulden was immers geen zuivere winst. In de eerste plaats moest de grond klaar gemaakt worden om bezaaid te worden. Hij moest geploegd, geëgd, en weer gelijk gemaakt worden. Nauwkeurig werd onderzocht hoe vaak de grond op een periode van zes jaren deze bewerkingen nodig had: *Voor verschillende vruchten geeft men gewoonlijk eene of twee beploegingen, voor aardappelen gebruikt men er vier, dan ook uitgenomen die van den klaver, waartoe men geene nodig heeft. Zoo telt men, voor de opvolging van bebouwing, elf beploegingen, hierin begrepen het eggen, wellen en andere voorbereiding van den grond, ieder ad 10 gulden, bedraagt een som van 110 gulden.*

Ook het bezaaien kost geld. Het zaaigoed voor een hectare tarwe bijvoorbeeld, werd op 16,64 gulden geschat, voor haver was dat 9,09 gulden en voor klaver 6,06. Het loon voor de zaaier werd ook niet vergeten: daaruit leren we dat hier destijds 35 cent betaald werd om één hectare in te zaaien. Over zes jaren werden de kosten voor het zaaien begroot op 80,12 gulden.

Daarmee was de boer nog niet uit de kosten. De hoeken en kanten van de percelen, waar hij met de ploeg niet bij kon, moesten met de schop omgegraven worden, er moesten afwateringsgrachten gegraven worden – de akkers waren immers nog niet gedraineerd –, het onkruid moest uitgetrokken en verzameld worden en de distels moesten uitgestoken worden. Voorts waren er specifieke kosten naargelang de vruchten die men teelde: de aardappelen moesten geplant, aangehoogd en uitgedaan en verzameld worden, het koren moest gemaaid, opgebonden en in schoven opgezet worden, opgeladen, vervoerd en in de schuur weer ontladen en opgetast worden, en na enkele maanden droogtijd gedorst en gewand worden. Voor al deze werkzaamheden berekende men de kosten op zes jaar op 76,69 gulden. Voor de klaver, waarvan men aannam dat die op het veld verkocht werd, werden geen oogstkosten in aanmerking genomen.

Dan waren er nog kosten van onderhoud, *zoo als het vernielen der mollen, muijzen, slekken en andere nadeelige dieren, en de middelen aangewend om de eygendommen te behoeden van verwoestingen* – bedoeld werd het onderhouden van de omheiningen van het veld, om de dieren die langs de wegen gehoed werden van het veld te houden – die begroot werden op 11,49 gulden per hectare over een periode van zes jaren.

Tot slot werd nog rekening gehouden met de kosten voor de bemesting van het land en voor het vervoer van de oogst naar de markt: *De gewone mest voortkomende van het strooi in de stallingen van den landman, wordt niet in kosten gebracht, het strooi in opbrengst niet zijnde gerekend. En in deze gemeente geene buitengewone bemesting plaats hebbende, zoo worden de kosten van het vervoer van den mest*

en die van het vervoer der granen naar den markt, in aanmerking nemende de twee uren aardenweg te doorvaren, op 13 % van den onzuiveren opbrengst genomen, en geven een som van 74,66 gulden.

Door al deze kosten op te tellen kwam men aan 352,96 gulden onkosten op zes jaar. Dat bedrag werd afgetrokken van de bruto opbrengst van 574,29 gulden, zodat *den zuiveren opbrengst* op zes jaren nog 221,33 gulden bedroeg. Dat bedrag werd dan gedeel door zes, hetgeen betekende dat de jaarlijkse netto opbrengst van een hectare van de beste akkergrond in Borgloon geschat werd op 36,88 gulden, of afgerond 37 gulden.

Indien de diensten van het kadaster juist zaten met hun berekening, dan betekende dat, dat de kosten ruim 61 % van de bruto opbrengsten bedroegen. Voor de vijfde klasse liepen de kosten in op tot 68 % van de bruto opbrengst.

Verhoudingsgewijs bracht hooiland het meeste op. In Borgloon maakte het kadaster onderscheid tussen drie categorieën hooiland, die begroot werden op een jaarlijkse netto opbrengst van respectievelijk 42, 32 en 20 gulden per hectare. De akkers in Borgloon waren in vijf categorieën verdeeld, die respectievelijk op 37, 32, 25, 16 en 10 gulden per hectare getaxeerd werden.

De hooilanden van de eerste klasse werden verondersteld jaarlijks per hectare 3200 kg hooi van eerste kwaliteit op te leveren. Dat hooi kon verkocht worden aan 20 gulden per ton, zodat de verkoopwaarde van de opbrengst 64 gulden bedroeg. De kosten van onderhoud, *bestaende in schoonhouden der slooten, gelijk-maken der molhopen en andere dergelijke kosten* werden begroot op 3,36 gulden per hectare, en die voor het maaien en hooien van het gras en voor het opleggen van het hooi op 15,36 gulden. Beemden werden in Borgloon zuinig bemest, zodat het kadaster daarvoor maar 3,36 gulden kosten het hectare aanvaardde. De netto opbrengst bedroeg volgens deze berekening 41,92 gulden per hectare.

Hooiland van de derde categorie bracht in Borgloon 2200 kg hooi per jaar op, dat minder goed van kwaliteit was dan het eerste. Het werd geschat op 14 gulden per ton of 30,80 gulden

per hectare. De kosten werden begroot op 35 % van de opbrengst, zodat de netto opbrengst nog 20,02 of afgerond 20 gulden bedroeg.

De gegevens over de verschillende categorieën van akkerlanden, weilanden en andere landerijen, en over hun opbrengsten, samengebracht in document 5 van het kadaster, de *Tabel van klassificatie der grondeigendommen*, zeggen op zich nog niets over het aandeel van ieder van die gronden in het dorpsareaal. Daarvoor diende document 11, de *Verzameling van de inhoudsgrootte en belastbare opkomst der gemeente*. Hierin stond per categorie van landerijen en van huizen, en per categorie van molens, brouwerijen en stokerijen, hoeveel er in een bepaalde gemeenten waren. Voor Jesseren bevat het document de volgende gegevens:

<i>Soort der eigendommen</i>	<i>Oppervlakte</i>	<i>Belastbaar inkomen per hectare</i>
<i>Bouwland klasse 1</i>	61 ha 83 a 60 ca	32 gulden
<i>Bouwland klasse 2</i>	112 ha 14 a 30 ca	26 gulden
<i>Bouwland klasse 3</i>	111 ha 14 a 80 ca	18 gulden
<i>Tuinen klasse 1</i>	2 ha 08 a 06 ca	40 gulden
<i>Tuinen klasse 2</i>	2 ha 47 a 70 ca	32 gulden
<i>Boomgaerden klasse 1</i>	10 ha 68 a 25 ca	43 gulden
<i>Boomgaerden klasse 2</i>	16 ha 86 a 50 ca	32 gulden
<i>Boomgaerden klasse 3</i>	8 ha 73 a 40 ca	20 gulden
<i>Weiden klasse 1</i>	3 ha 5 a 0 ca	26 gulden
<i>Weiden klasse 2</i>	24 a 20 ca	12 gulden
<i>Hooilanden klasse 1</i>	8 ha 34 a 80 ca	40 gulden
<i>Hooilanden klasse 2</i>	15 ha 44 a 15 ca	30 gulden
<i>Hooilanden klasse 3</i>	19 ha 25 a 10 ca	20 gulden
<i>Bosschen</i>	1 ha 56 a 55 ca	20 gulden
<i>Vijvers</i>	30 a 55 ca	32 gulden
<i>Bebouwde oppervlakten</i>	2 ha 6 a 40 ca	32 gulden
<i>Brouwerijen</i>		36 gulden
<i>Siroop- en azijnfabriek</i>		8 gulden
<i>Huizen klasse 1</i>		45 gulden
<i>Huizen klasse 2</i>		36 gulden
<i>Huizen klasse 3</i>		27 gulden
<i>Huizen klasse 4</i>		21 gulden
<i>Huizen klasse 5</i>		15 gulden
<i>Huizen klasse 6</i>		9 gulden
<i>Huizen klasse 7</i>		6 gulden
<i>Huizen klasse 8</i>		3 gulden
Totaal	376 ha 23 a 36 ca	

<i>Niet belaste eigendommen</i>	
<i>Wegen</i>	8 ha 47 a 20 ca
<i>Rivieren en beken</i>	39 a 90 ca
<i>Kerkhof</i>	7 a 75 ca
<i>Tuin der pastorijs</i>	15 a 70 ca
<i>Kerk, pastorijs en kapel</i>	9 a 90 ca
Totaal	9 ha 20 a 45 ca
Oppervlakte van de gemeente	385 ha 43 a 81 ca

Uit deze cijfers blijkt dat de controleur van het kadaster in Jesseren 285 ha 12 a 70 ca akkerland aantrof. Dat is 74 % van de oppervlakte van de gemeente. Boomgaarden, weiden en hooiland besloegen samen 82 ha 61 a 40 ca of ruim 21 % van de oppervlakte.

Buiten de landbouw was er op bescheiden schaal werkgelegenheid in een klein aantal zogenaamde fabriekjes. Daarmee bedoelde men de molens, de brouwerijen, de stroopstokerijtjes en de alcoholstokerijen.

Er waren in de huidige fusiegemeente Borgloon drie oliemolens, waar met pershamers de olie uit oliehoudende zaden geslagen werd. In Borgloon zelf deed men dat in een rosmolen die door aarden aangedreven werd. De molen werkte drie à vier maanden per jaar, en er werd vooral zaad dat van elders werd aangevoerd in verwerkt. Mensen die zelf oliehoudende zaden teelden - rapenzaad of hennep - brachten die ook naar de molen om ze te laten persen. Volgens het kadaster leverde hij zijn eigenaar jaarlijks ruim 50 gulden op.

De oliemolens in Gotem en in Hoepertingen werden door waterkracht aangedreven. De oliemolen van Hoepertingen lag aan dezelfde beek die ook de twee graanmolens in het dorp aandreef. De olie werd met hetzelfde procédé uit de zaden gewonnen, en deze watermolens draaiden ook maar drie tot vier maanden per jaar. Aangezien de molenaars hier geen paard hoefden in te schakelen, konden zij meer winst maken dan hun collega in Borgloon. Het kadaster schatte dat beide olie-watermolens jaarlijks een netto inkomen van 60 gulden opleverden.

Om graan tot meel te laten vermalen kon men terecht in de watermolens van Borgloon, Broekom, Gors-Opleeuw en Hoepertingen.

De graanmolen in Borgloon, de *Nieuwe Molen*, op de grens met Berlingen, was goed gelegen. De Herk had er voldoende debiet, en dreef twee paar stenen aan. Zijn ligging in een noordelijke uithoek van de gemeente was ook zijn grootste nadeel. Hij had nogal te lijden onder de concurrentie van de twee watermolens in Berlingen en de twee molens in Hoepertingen. Het kadaster schatte het jaarlijks inkomen dat hij opleverde op 140 gulden.

In Broekom draaiden de Wijngaardmolen op de Herkebeek, en de Sassenbroekmolen op de Sassenbroekbeek. De molenaar van Sassenbroek spaarde het water stroomopwaarts van

de molen op, en leidde het via een uit planken gemaakte goot naar zijn molenrad. Deze molen had niet zoveel klandizie als die van Borgloon, en het jaarlijks netto inkomen werd op niet meer dan 80 gulden geschat.

De molen in Gorsopleeuw stond op een kleinere beek, en had vaker af te rekenen met een gebrek aan water waardoor hij met name in de zomer geregeld noodgedwongen stil lag. Hij bracht volgens het kadaster jaarlijks 120 gulden op.

In Hoepertingen draaiden er twee molens op de Herk: de molen van Ham en de Hoenshovenmolen. De eerste molen lag dicht bij de steenweg van Sint-Truiden naar Borgloon, en werd op 120 gulden geschat. De molen van Hoenshoven lag wat noordelijker en werd op 100 gulden geschat.

De laatste watermolen in de fusiegemeente was de hennepbraakmolen in Gotem. Hij stond in hetzelfde gebouw als de oliemolen, maar had een eigen waterrad. Hier werden de stengels van de hennepplant geplet, zodat zij daarna vlot *gehekeld* konden worden. Het inkomen van deze installatie werd op een bescheiden 20 gulden geschat.

Op het eerste zicht blijkt uit de gegevens van het kadaster dat er in 1842 erg veel brouwerijen actief waren. Voor alle gemeenten in Borgloon bijeen telde het kadaster er 29: 6 in Borgloon zelf, 2 in Bommershoven, 2 in Gors-Opleeuw, 1 in Gotem, 3 in Grootloon, 1 in Hendrieken, 6 in Hoepertingen, 1 in Jesseren, 3 in Kerniel, 3 in Kuttehoven en 1 in Rijkel. In veel gevallen betrof het eerder brouwinstallaties, die door de eigenaars gebruikt werden om voor eigen gebruik te brouwen, of voor een beperkt aantal klanten in het eigen dorp. Hun economisch belang was erg bescheiden.

De grootste brouwerij stond in de stad. De weduwe Schoenaers brouwde er *niets dan gewoon bier die ter plaetse zelfs gebruikt wordt*, en het inkomen van haar installatie werd geschat op 42 gulden per jaar. Voorts telde het centrum drie brouwerijen die op 30 gulden geschat werden, één waarvan aangenomen werd dat zij

jaarlijks 24 gulden opbracht en één in een tamelijk groot houten leemen afzonderlijk nabij de pachthoeve staende en tevens tot bakhuis dienende gebouw in middelmatige staet en bevattende eenen ketel van 13 hectoliters, eene werkkuip van 11 hectoliters 70 liters en twee koelkuipen te zamen inhoudende 32 hectoliters 60 liters. Deze laatste werd tot eigen gerief gebruikt en haer zuiver inkomen is geschat op 12 gulden.

Bommershoven telde slechts twee kleine brouwinstallaties. In één ervan werd jaarlijks twee of drie keer voor eigen gebruik gebrouwd, de andere was al jaren buiten gebruik. Toch takseerde het kadaster ze beiden op 8 gulden. Ook het brouwerijtje in Gotem werd op 8 gulden geschat, hoewel het er ongebruikt bijstond. In Gorsopleeuw werden de beide brouwerijen uitgebaat door herbergiers. De grootste was eigendom van de kasteelheer van Gorsleeuw, die haar verhuurde aan een zekere Lievesoens, die er voor plaatselijk gebruik in brouwde. Haar inkomen werd geschat op 24 gulden. De tweede was eigendom van Hendrik Briers, die ze zelf uitbaatte, en daar volgens het kadaster jaarlijks 12 gulden aan overhield.

Hoewel Grootloon in oppervlakte het kleinste dorp van Borgloon is, waren er drie brouwerijtjes actief. De eerste behoorde toe aan de weduwe van Livinus Copis. Zij stond in een stenen gebouw dat ook voor bakhuis diende, waer in geplaetst zijn een brouwketel groot 14 hectoliters 40 liters, eene werkkuip van 14 hectoliters 20 liters, eene gistkuip van 13 hectoliters, eene andere van 8 hectoliters 20 liters en eene onderkuip van een hectoliter 50 liters. Hierin werd het bier gebrouwd dat op haar boerderij verbruikt werd. De weduwe van Jan Claes bezat eveneens een brouwinstallaties waarin het bier voor haar huishouden gebrouwd werd. Beide installaties werden op 18 gulden getakseerd. De derde, eigendom van Christiaan Copis, was kleiner en werd op 12 gulden geschat. Ook de eigenaars van de enige brouwerij in Hendrieken gaven aan dat hun installatie enkel voor eigen gebruik diende. Het kadaster was van oordeel dat zij een inkomen van 18 gulden vertegenwoordigde.

In Hoepertingen bezat de kasteelheer, baron de Stembier, twee brouwerijen. Eén daarvan verhuurde hij aan een zekere Misotten, die haar

ook exploiteerde. Zij werd getakseerd op 36 gulden. De tweede, die voor het kasteel moest dienen, was volgens de eigenaar sedert lange jaren buiten werking, maar werd toch nog op 24 gulden getakseerd. Voorts waren er in Hoepertingen nog de brouwerij van François Bartholeijns in Entbroek, die geschat werd op 18 gulden, die van Hubert Mellemans in Helsenhoven die geschat werd op 12 gulden, die van de weduwe Germeau in de Bilter, en die van Christiaan Coenen in Tereycken. De laatste bestond uit niet meer dan een keteltjen van 4 hectoliters en eene gistkuip dienende tevens voor koelbak, groot 10 hectoliters 60 liters, en werd evenals de voorlaatste op 8 gulden geschat.

Brouwerij Delvaux in Jesseren werd wel commercieel uitgebaat, en hoewel de controleurs van het kadaster niet bijster onder de indruk waren van de geleverde kwaliteit – *men brouwt er niets dan gewoon bier dat ter plaetse zelfs verbruikt wordt* – werd haar inkomen geschat op 36 gulden. De brouwerij van Pieter Timmermans in Kerniel werd ook op 36 gulden geschat. Zijn installatie bevat twee ketels inhoudende 39 hectoliters 10 liters, eene werkkuip van 10 hectoliters 40 liters, drie gistkuipen van 54 hectoliters, twee onderputten van 2 hectoliters, alles in goeden staet en men maekt er omtrent vijftig brouwsels sjaers. In het klooster van Colen werd voor eigen gebruik gebrouwd in een installatie die op 18 gulden geschat werd, en de weduwe Grosfils in Kerniel deed hetzelfde met een installatie van 12 gulden.

In de drie brouwinstallaties in Kuttehoven werd uitsluitend bier voor eigen gebruik gebrouwd. Twee installaties werden op 18 gulden geschat, en één op 12 gulden.

In Rijkeltenslotte bezat Arnold Claes eene bierbrouwerij, in een zwak, in hout en leem en met pannen gedekt gebouw bij het woonhuis gelegen, klein en in slegten staet, waer in zich eenen brouwketel bevindt, inhoudende 13 hectoliters 40 liters, eene werkkuip van 10 hectoliters 90 liters en eene gistkuip van 14 hectoliters 70 liters. Het netto inkomen van deze brouwerij werd geschat op 8 gulden.

In Kuttehoven stond één alcoholstokerij met twee distilleerketels, eenen groot 17 hectoliters en den anderen 15 hectoliters 90 liters, negen

beslagkuipen te zamen groot 130 hectoliters, eene werkkuij groot 17 hectoliters 20 liters, als mede grondbakken te zamen groot 252 hectoliters 60 liters, alles in goeden staet. Zij was eigendom van de familie Daris, die haar samen met de boerderij waarin zij geïnstalleerd stond verpachtte. Zij bracht haar eigenaar volgens de schatter jaarlijks 100 gulden op.

Door van fruit stroop te stoken kon men in de jaren met een rijkelijke fruitoogst appelen en peren verwerken tot zoet broodbeleg. In essentie wordt door het stroopstoken het vruchtensap ingedikt totdat het suikergehalte voldoende is om het mengsel te conserveren. Siroop laat zich meerdere jaren bewaren door het conserverende effect van de suiker. Een stokketel met een inhoud van enkele honderden liters en een schroefpers vormden de basisuitrusting van de stroopstokerijen. Om een liter stroop over te houden, is 10 tot 20 kg vruchten nodig. In een ketel van 5 hectoliter kon per stooksel een dertigtal liter stroop gewonnen worden. De stroopnijverheid was dus in deze periode nog een erg kleinschalige bedoening.

In Borgloon zelf wist het kadaster in 1842 van het bestaan van tien stroopstokerijtjes. Aan twee daarvan werd een jaarlijks inkomen van 8 gulden toegekend, en aan de acht overige niet meer dan 4 gulden. In Jesseren was er ook een stroopstookinstallatie die op 8 gulden getakseerd werd, en in Gors-Opleeuw één van 4 gulden. De hoogst getakseerde stroopinstallatie stond in Kerniel. Zij zou haar eigenaar jaarlijks 12 gulden opgebracht moeten hebben.

De controleur van het kadaster registreerde in 1842 één pannenbakkerij. Zij lag in Kuttekoven, voordelig nabij den steenweg gelegen en wordt door de eigenaer Eyben Gregorius landbouwer te Cuttecoven zelfs gebruikt. Zij is zamen gesteld uit eenen oven geplaetst in het midden van een met pannen gedekt afdak, en in welken 7 a 8000 stuks roode pannen kunnen gebakken worden. Alles bevindt zich in goeden staet. Het zuiver inkomen is geschat op 50 gulden.

Zondagsrust

In 1842 wijdde de bisschop zijn vastenbrief aan het thema van de zondagsrust. Ten behoeve van het kerkvolk, aan wie de pastoors zijn brief moesten voorlezen, verduidelijkte hij wat de verplichte zondagsrust precies inhield: *slaafse arbeid* – zoals het werk in de stal of op het veld – was verboden, en mocht alleen in geval van noodzaak en na dispensatie toch verricht worden; *gemengde arbeid* – zoals handel of geestesarbeid die als broodwinning verricht werd – was evenzeer verboden. *Vrije arbeid* daarentegen, zoals leren, lezen of musiceren, was toegestaan, en werd zelfs bijzonder heilzaam wanneer men die arbeid op een zondagsschool, *ter volmaking van de heiliging van de zondag* verrichtte.

Alle slaefsche werken zijn in 't algemeen op zondag streng verboden op doodzonde. Onder dezelve behoren de landbouw, al wat het bouwen van huizen aengaet, alle hand- en tuigwerken, het naai-werk, de wasch en het opdoen derzelve, het strijken enz., het laden en vervoeren der koopmanschappen enz. Wanneer er in sommige gevallen eene noodzakelijkheid bestaat voor den goddelijken dienst, ofwel voor de maatschappij, of voor zijnen evenmensch, of ook voor zich zelve, om met verlof of dispensatie eenige dier slaefsche werken op zondag te verrigten, dan moet dit verlof, deze dispensatie eerst aen de geestelijke overheden gevraagd worden, even gelijk men zich altoos bij hen moet vervoegen om van twijfelachtige zaken en gewetens-zwarigheden eene oplossing te bekomen.

Wij belasten de EE. HH. Pastors dit eerste artikel met de meeste zorg uit te leggen aen de landlieden, voerlieden, aennemers van huizen, fabriekeurs en fabrykmeesters, kledermakers, naeisters en strijksters en ambachtslieden van alle soorten, op dat de menigvuldige ergernissen, die Gods heilige Kerk heden bedroeven, ten minsten allengskens mogen ophouden.

De vrije werken, zoo als lezen, schrijven, studeeren, les geven, muziek maken, teekenen enz., zijn op zondag in 't algemeen veroorloofd, mits zij niet ophouden van de godsdienstige oefeningen waervoor die dag besteed is. Met nog meer grond mag men op zondag zynen evenmensch naer ziel en ligchaem behulpzaam zijn.

Onder de gemengde werken heeft de H. Kerk altijd verboden, 1° alle publieke akten van het

gerecht, processen, enz., 2° alle publieke verkopen, handel en koopmanschappen.

Het onveiligheidsgevoel

Rijkdom en welstand waren in het begin van de negentiende eeuw erg ongelijk verdeeld. Veel mensen bezaten buiten hun woning, hun land, hun dieren en hun oogst, erg weinig. Toch wisten zij zich verzekerd van hun bestaan, en dat onderscheidde hen van een andere categorie, die van dolende bedelaars die buiten de kleren die zij droegen helemaal niets bezaten. Vooral in de winter, als de nachten lang waren, voelde men zich in de lemen en houten huizen niet veilig. Om daar aan te verhelpen werden de gemeentebesturen opgeroepen om nachtwachten in te richten. De gemeenteraad van Kerniel stelde daarover op 10 januari 1847 een reglement op:

*De gemeenteraad van Kerniel,
Overwegende dat er in het algemeen belang der gemeente, aangelegen is te waken voor de veiligheid der inwoners, bijzonder gedurende de winternachten, en dat het de plicht is van deze door hunne medewerking de gemeentelijke overheid in dit vak behulpzaam te wezen,
Gezien de circulaire van den heer gouverneur de dato 18 november 1846,
Gezien art. 78 der gemeentewet en de artikels 475, 512 en 478 van het burgerlijk strafboek,
Besluit:*

Art. 1. Een dienst van nachtwachten, welke ook desnoods bij dag kunnen plaats hebben, belast met het bewaken van de veiligheid der personen en eigendommen zal in de gemeente Kerniel ingerigt worden.

Art. 2. Deze dienst zal gedurende het jaergetijde van den winter in werking gesteld worden. Hij kan het ten allen tijde wezen wanneer de burgemeester en schepenen het noodzakelijk zullen oordelen.

Art. 3. Alle gezonde personen van het mannelijk geslacht in den ouderdom van achttien tot zestig jaren, tijdens zes maanden van het jaer inwoner der gemeente, zijn verplicht deel te nemen aan de wachten. De personen welke verschooningen zullen doen gelden, wettig bevonden door het kollegie van burgemeester en schepenen, zullen tijdelijk van den dienst kunnen ontslagen worden met last echter van zich

te doen vervangen.

Art. 4. Zijn uitgesloten van den dienst der wachten alle personen wiens maatschappelijke stand of gedrag geen en genoegzamen waarborg zoude aanbieden.

Art. 5. Al degene die gemachtigd zijn om zich te doen vervangen, kunnen zulks niet wezen dan met de goedkeuring van het schepenenkollegie.

Art. 6. Nadat het kollegie van burgemeester en schepenen de lijst der personen welke in de gemeente deel van de wacht moeten maken zal hebben opgesteld, zal het belast zijn met de zorg van ten gepasten tijde te bepalen 1° Het orde in welk deze personen zullen worden opgeroepen om den dienst te doen; 2° het getal der personen uit welke iederen dag de wacht wordt zamengesteld; 3° Het getal der te bekleeden posten, de personen die het bevel over iederen post hebben, de plaats en het uur van bijeenkomst en het uur van aflossing; 4° Het getal der rondes welke zullen moeten gedaan worden, alsmede de plaatsen en wegen alwaar deze rondes zullen moeten plaats hebben.

Art. 7. Zullen tot eenen boete van zes tot veertien franken veroordeeld worden, die den dienst der wacht tot de welke zij geroepen zijn zullen weigeren en zich niet op het voorgeschrevene uur op de plaats van bijeenkomst zullen bevin-

den.
Art. 8. De hervallige (recidive) zal gestraft worden met eene gevangenis van eenen tot vijf dagen.

Art. 9. Daer den geldelijken toestand der gemeente niet toelaet de kosten van wachthuis met vuur en licht te bestrijden, zal ieder hoofd van elk huisgezin beurtelings eene behoorlijke plaats zijner woning voorzien van vuur en licht op zijne kosten leveren ten dienste der nachtwachten.

Het getal nachten ten laste van ieder hoofd des huisgezins, zullen door het kollegie van burgemeester en schepenen bepaeld worden in evenredigheid van hun vermogen.

Art. 10. De straf en boeten bepaeld in art. 7 en 8 zijn toepasselijk aan aldegene welke zich zullen verzetten tegen de bepalingen van art. 9.

Gedaen en besloten in zitting te Kerniel, den 10 januarij 1847.

Eten

Al het werk op de boerderij moest met de hand gebeuren, en dat vroeg erg veel tijd. Daarom werd er in de meeste huishoudens vroeg opgestaan. In de zomer was dat tussen vier en vijf uur. De eerste uren werkte men met een lege maag. Rond zes of zeven uur werd ontbeten met pap van karnemelk met roggemeel of met boekweitpap, en met roggebrood. De pap werd uit de ketel gegeten, of uit één aarden of tinnen schotel. De ketel of de papschotel werd op een verhoog geplaatst: op de tafel, of waar er geen tafel was op een omgekeerde emmer. De eters zaten daar rond, ieder met een houten of tinnen lepel, waarmee zij lepel na lepel uit de ketel of de kom schepten. Het was de gewoonte om bij de papketel een kommetje met gezoette melk te zetten. Daar doopten de eters hun met de dikke pap gevulde lepels in, om ze op smaak te brengen.

Halverwege de voormiddag, rond negen uur, werd er voor de tweede keer gegeten: roggebrood met spek. 's Middags was er soep en aardappelen met melksaus of ajuinsaus, en soms weer een stukje spek. Rond vier uur in de namiddag at men een snee roggebrood met vet of kaas. 's Avonds waren er aardappelen met rapen of wortelen en pap van botermelk.

's Zondags werd de pap wel eens vervangen door brood dat met vet gesmeerd was. Als er tarwemeel was, werd er op zondagen en feestdagen *mik* of tarwebrood gegeten, en zolang de hesp niet op was, kon zij op zondag het spek vervangen.

Naargelang het seizoen werd het dieet aangevuld met verschillende soorten groenten. Populaire groenten waren rapen, allerlei soorten kolen, uien, erwten, bonen, wortelen en krui-

den zoals kervel, peterselie, boonkruid en salsie. De boomgaarden rond de boerderijen brachten van de late zomer tot de herfst appels, peren, pruimen, kersen in velerlei variëteiten voort. Kornoeljehagen brachten de gewilde rode kornoeljebessen op, en in de meeste tuinen stond een rij stekelbessen en aalbessenstruiken. Fruit werd vers gegeten, of verwerkt tot confituur of siroop. Het fruit leverde ook het beleg voor de vlaaien die voor de kermis en voor de kerkelijke feestdagen gebakken werden.

Rundsvlees werd in de dorpen weinig gegeten. Er was immers zo goed als geen mogelijkheid om dat vlees lang te bewaren. In feite hadden enkel stadsslagers voldoende afzetmogelijkheden voor rundsvlees om een os of een koe te slachten en het vlees ervan te verkopen voordat het kon bederven.

Varkens werden wel voor eigen gebruik geslacht. Het orgaanvlees werd in de dagen na de slacht gegeten. Andere delen van het dier werden verwerkt in kipkap, in worst of in saucies. Het langst houdbaar waren het gepekkelde spek en de hespen.

Aan het begin van de winter, zodra er buiten geen eten meer bijeen te scharrelen was, werden de haantjes en de oude kippen geslacht. Eén of twee hanen en wat meer jonge kippen werden de winter door gehouden. In het voorjaar bleek nogal eens dat één of twee van die kippen toch niet zoveel eieren legden als verwacht werd. Zij eindigden in de soep die op kermisdag in mei of juni werd gegeten. De eieren werden deels in de boerderijkeuken verbruikt, en deels op de wekelijkse markt in Sint-Truiden verkocht. Die wekelijkse gang naar de markt, van in de lente tot in de herfst, bood de boerinnen de mogelijkheid om hun erf een halve dag per week te verlaten.

Enkele typische Loonse gerechten uit die tijd

Roggebroodpudding

Neem 1 liter melk en voeg daar 100 g krenten en 50 g rozijnen bij.

Klop 6 eieren en vermeng ze met de melk, de rozijnen en de krenten.

Week het roggebrood in de melk.

Giet alles in een met boter ingesmeerd bakblik en zet een half uur in een hete oven.

Haal het dan uit de oven en bestrooi het met flink wat fijne suiker.

Bevochtig de suiker en schuif de pudding nog enkele minuten in de oven.

Laat afkoelen en smullen maar.

Fluwijnbrood, verloren brood

Week sneden brood in melk en bak ze terwijl je er een geklopt ei overheen giet.

Bestrooi met kristalsuiker.

Bietensoep uit Haspengouw

Fruit 1 gesnipperde ui in boter.

Rasp 250 g biet, voeg die bij de ui en laat even stoven.

Voeg 1,250 liter kippenbouillon, 1 laurierblad en 2 rauwe aardappelen toe.

Laat alles zacht koken.

Als het kon, voegde men 1 dl room door de soep en een geklopte dooier.

Het eiwit klopte men stijf en daarmee versierde men de soep met kleine sneeuwbergjes.

Loonse appelsoep

Kook 400 g boskoopappelen gaar in 1,250 l water.

Pers de soep door een roerzeef en voeg er 100 g suiker aan toe.

De soep binden met 10 g in koud water opgelost aardappelmeel.

Opdienen met wit brood en boter als voorgerecht, of koud als nagerecht.

Boekweitpannenkoek

Meng in een kom 250 g boekweitmeel en 250 g rogge- of tarwebloem.

Maak een kuiltje voor 25 g in lauwe melk opgeloste gist.

Voeg 2 eieren en een snuifje zout toe, en meng alles goed.

Voeg dan langzaam water en afgeroomde melk (1/1) toe tot je een licht beslag bekomt.

Laat een nachtje rusten.

Bak de pannenkoek in een met vet inge-

smeerde koekenpan.

Gestoofde rapen

Snij de geschildde rapen in reepjes van 2 cm dik en stoof ze gaar in water of bouillon.

Breng ze op smaak met wat suiker.

Bind het kookvocht.

Deze gestoofde rapen dient men op met aardappelen en gebraden varkensworst.

Boerenkoolstamppot

Kook een halfuur 1,5 kg stukgesneden aardappelen met 750 g groene kool.

Na het afgieten alles zorgvuldig door elkaar stampen met toevoeging van 50 g boter of reuzel, wat melk en kruiden.

Spek en soepvlees

Als ontbijt werd spek gegeten met een paar sneden zwart brood.

De pan met spek stond dan in het midden van de tafel. Zo kon iedereen zijn brood in de pan met spekvet dopen, de laatste restjes werden zorgvuldig uit de pan gewreven.

Voor het middageten werd een stuk varkensvlees uit de pekelkuip gehaald.

Dit stuk rib werd in de soep meegekookt en met aardappelen gegeten.

Stokvis op Limburgse wijze

Zet een halve kilo bonen een nachtje te weken. Kook de bonen samen met wat ui, knoflook en een kruidenbosje van tijm, laurier en citroenmelisse.

Maak een uiensaus door uien in boter te fruiten en te vermengen met bloem en ¼ liter melk.

Kook de stokvis gaar.

Smelt wat boter en laat de gekookte stokvis hierin wat sudderen.

Zet de stokvis, de uiensaus en de bonen samen op tafel.

Hete bliksem

Schil 1,750 kg stoofappelen en snij ze in partjes. Kook de appelen een half uurtje in 4 dl licht gezouten water.

Het vocht afgieten en de brij onder toevoeging van boter fijnstampen.

Dit gerecht wordt opgediend met gebakken plakken bloedworst.

Geen kermis zonder vlaai

Een vlaai is een typisch Limburgs bakgerecht. Zij is meestal rond, uit gistdeeg gebakken en

gevuld met vruchten, vruchtenmoes of rijstebrij. Ze wordt gebakken in een eenvoudige plaatijzeren vorm van 30 cm middellijn waarvan de opstaande wand 3 cm hoog is. Een echte vlaai is 'dun van leer en dik van smeer' en wordt in een met hout gestookte oven gebakken worden.

Enkele voorbeelden:

- Sint-Truidense kersenvlaai: de vulling bestaat uit niet-ontpitte kersen en is overvloedig bestrooid met poedersuiker.
- Knibbelkensvlaai: op de met deeg beklede vlaaivorm ligt een onderlaag van crème en/of

abrikozenmoes en/of appelmoes. Daarop wordt een mengsel van *knibbelkens* gestrooid. *Knibbelkens* zijn een brokkelige massa gemaakt door het mengen van 100 g bruine suiker, 200 g bloem en 100 g gesmolten boter.

- Rijstvlaai
- Haspengouwse plattekaastaart
- Truiense plattekaastaart: het vulsel bestaat uit wrongel die in een doek geperst, 8 dagen op een warme plaats bewaard werd. Vervolgens werd de wrongel met 6 eierdooiers opgeroerd. Deze kaastaart wordt warm gegeten.
- Suikertaart

Niet alleen de natuur bepaalde wat er in 1842 op tafel kwam. Ook de Kerk had terzake regels gesteld, die door de meeste mensen zo trouw mogelijk gevolgd werden. In zijn vastenbrief van 19 januari 1842 verduidelijkt bisschop Van Bommel van Luik de vastenwetten voor de inwoners van zijn bisdom.

Het uitgangspunt was dat men gedurende de vasten – van aswoensdag tot stille zaterdag – geen vlees at, en ook geen gesmolten vet gebruikte. De bisschop verleende echter een algemene dispensatie voor het eten van vlees op zondag, maandag, dinsdag en donderdag, zodat die regel enkel nog voor woensdag, vrijdag en zaterdag gold. De dispensatie gold niet voor de eerste dagen van de vasten, van aswoensdag tot de zaterdag voor de eerste zondag van vasten, en evenmin voor de goede week. Eieren mochten niet gegeten worden op aswoensdag, op de drie quatertemperdagen in de vasten, en op donderdag, vrijdag en zaterdag van de goede week. Waarom militairen, gendarmen en douaniers dispensatie van het vleesderven kregen, is niet erg duidelijk.

Het stond de gelovigen niet zonder meer vrij van deze dispensaties gebruik te maken. Zij gold slechts voor hen die op de dagen dat zij van een dispensatie gebruik maakten, drie keer het *Onze Vader*, drie keer het *Weesgegroet*, en één keer de akten van geloof, van hoop, van liefde en van berouw baden.

Behalve tijdens de vastentijd voor Pasen, was vasten ook voorgeschreven op de *quatertemperdagen*, op de woensdagen, vrijdagen en zaterdagen in het jaar, op de *vigiliën* van Pinksteren, van de feestdag van de apostelen Pet-

rus en Paulus (29 juni), van Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart (15 augustus), van Allerheiligen (1 november) en van Kerstmis (25 december). Anderzijds was het wel toegestaan vlees te gebruiken als Kerstmis op een vrijdag of zaterdag viel, en op de zaterdagen tussen Kerstmis en Maria-Lichtmis (2 februari).

De quatertemperdagen zijn vier bijzondere woensdagen, vrijdagen en zaterdagen: die na de eerste zondag van de vasten, die na Pinksteren, die na het feest van de Kruisverheffing (14 september), en die na de derde zondag van de Advent.

De vigilie van een kerkelijke feestdag is de dag die aan de feestdag voorafgaat. De vigilie van Pinksteren is de dag voor Pinksteren.

VASTEN-WET

Krachtens de apostolische magt die Ons daartoe verleend is, vergunnen wij, gedurende de H. Vasten-tijd, bij wijze van dispensatie:

I. Het gebruik van VLEESCH op zondag, maandag, dinsdag en donderdag van elke week, uitgenomen de donderdag na aschwoensdag en de geheele goede week.

Zondags mag men meermalen vleesch eten, maar 's maandags, dinsdags en donderdags maar eens, en alleenlijk bij het middagmaal. Op die dagen dat het vleesch is toegestaan, is het verboden vleesch en visch bij hetzelfde maal te gebruiken, de zondag is daarvan niet uitgenomen, en onder den naam van visch zijn begrepen oesters, mosselen en kreeften.

II. Wij vergunnen het gebruik van GESMOLTEN VET in plaats van boter, eens of meermalen op die dagen waarop men vleesch mag eten.

III. Wij staan het gebruik van EYEREN toe op alle

dagen, uitgenomen op Asch-woensdag, op de drie Quater-Temper dagen van de vasten, en de drie laatste dagen van de goede week. Zondags meer dan eens, en insgelijks op de andere dagen voor hen die van het vasten ontheven of daartoe niet gehouden zijn. Maar op de andere dagen mogen zij maar eens, en dat niet bij de collatie, maar alleen bij het middagmaal gebruikt worden. En deze bepaling dient ook voor de andere vastendagen door het jaar. Dit gebod nochtans betreft het gebruik van eyeren niet in zoo verre daarmede andere spijzen worden toebe-reid, zij zijn alleen verboden in zoo verre zij eene spijs op zich zelf zouden uitmaken.

IV. Terwijl de MILITAIREN, derzelver bedienden en al die dadelijk aan den krijgdsdienst verbonden zijn, tot ons geestelijk gebied behooren, en hunne staat eene bijzondere toegevendheid van onze bediening vordert, zoo staan wij hun, bij meerdere uitgestrektheid van dispensatie toe het gebruik van vleesch het gehele jaar door, uitgenomen op Goeden-Vrijdag, op welken dag zij hun gedrag zullen moeten schikken naar dat van de andere gelovigen.

Onder de MILITAIREN zijn begrepen de marechaussées of gendarmen en de tolbeambten (douaniers) die in werkelijken dienst gesteld zijn.

V. Wij bevelen alle onze Diocesanen welke van bovengemelde dispensatien in vleesch, vet of eyeren gebruik maken, van elken dag wanneer zij er gebruik van zullen maken, drie maal het Onzen Vader, drie maal het Weest Gegroet, en eens de acten van geloof, hoop en liefde en berouw te bidden.

Zij zullen zich van deze verpligting kunnen vrij maken met eenmaal voor de geheele vasten eene aalmoes in een bijzonder daartoe geplaatst offerblok te geven, bepaald op twee franken per hoofd voor bemiddelde personen, en vijf-en-twintig centimen voor de anderen.

Deze aalmoezen worden door Ons uitsluitend voor goede werken en bijzonderlijk voor het godsdienstig onderwijs besteed.

Wij vermanen de rijken van veel meer dan het gevraagde te geven, en alle gelovigen, ook die welke de voorgeschreven gebeden doen, ten minste een penningske met de arme weduwe van het Evangelie in de offerbus te werpen. God zal het hun honderdmaal loonen.

Maar wie niet bidt moet offeren. De voorgeschreven gebeden of de aalmoes maken eene **VERPLIGTING** uit, voor allen die van de dispensatien gebruik maken.

Wij herinneren hier allen onze Diocesanen:

1°. Dat, behalven den vasten-tijd, men ook tot vasten en onthouding verpligt is op Quater-temper, woensdagen, vrijdagen en zaterdagen in het jaar, op de vigiliën van Pinkster, van de solemniteit der HH. Apostelen Petrus en Paulus, van Maria-Hemelvaart, van Allerheiligen en Kersmis.

2°. Dat het geoorloofd is op Kers-dag vleesch te gebruiken wanneer dit hoog feest op eenen vrijdag of zaterdag valt, alsmede op de zaterdagen tuschen gemeld feest der geboorte van onzen Zaligmaker en Maria-Lichtmis inclusief.

3°. **MAAR DAT HET OP ALLE ANDERE ZATERDAGEN VAN HET JAAR, EVEN GELIJK OP DE VRIJDAGEN, OP DOODZONDE TEN STRENGSTE VERBODEN IS VLEESCH TE ETEN.**

Alleenlijk mag men op die zaterdagen van het jaar, dewelke geen vastendagen zijn, vleeschsoep (bouillon) en gesmolten vet eens of meermalen gebruiken.

4°. Wat het feest van den H. Marcus en de Kruisdagen aangaat, het is loflijk, maar niet geboden, tot middag te vasten.

Maar op die dagen is het verboden vleesch, vleeschsoep of gesmolten vet te gebruiken.

Wij vermanen de gelovigen de vastentijd te heiligen,

Eerstens, met zich te onthouden van wereldsche vermakelijkheden, groote maaltijden en bijzonder van de buitensporigheden des Vastenavonds en alle andere ongebondenheid.

Vervolgens, met vrijwillig eenige oefeningen van boetvaardigheid bij de geboden vasten en onthouding te voegen, bij voorbeeld noch boter noch zuivel op Goeden Vrijdag gebruikende.

Bijzonderlijk, met hunnen gebeden, aalmoezen en goede werken te vermenigvuldigen. Wij bevelen althans de Katholieke Universiteit hunner godsdienstige ijver aan.

Eindelijk met Gods woord dikwijls te gaan horen in de loven waarin de instructive plaats heeft, het lijden van onzen Zaligmaker te overwegen, dagelijks, zoo veel mogelijk, mis te horen, en de kerkelijke diensten bijzonder in de goede week trouw bij te wonen.

Gegeeven te Luik onder onze handteekening, ons zegel en de tegenhandteekening van den secretaris van het bisdom, den 19 januarij 1842.

CORNELIUS, EPISCOPUS LEODIENSIS
Op bevel, J. BECKERS, SECRETARIS

Leren

Op 24 maart 1842 werd de *organieke wet op het lager onderwijs* gestemd, en op 26 mei 1843 volgde een koninklijk besluit dat de uitvoering van de wet regelde. Van dan af moest er in elke gemeente een lagere school zijn, en

voor arme kinderen moest het onderwijs kosteloos zijn. Gemeenten die niet de middelen hadden om een school te organiseren mochten een vrije school aannemen. De geestelijkheid mocht het godsdienstonderwijs in de gemeentescholen inspecteren en de schoolboeken onderzoeken.

Het katholiek schoolcomité van Jesseren boog zich op 26 oktober 1879 over het door de administratie van het bisdom Luik uitgewerkte modelreglement voor parochiescholen:

Victor-Joseph DOUTRELOUX
DOOR DE BARMHARTIGHEID GODS EN DE GENADE VAN DEN HELIGEN APOSTOLISCHEN STOEL, BISSCHOP VAN LUIK.
Aan de Geestelijkheid en de Geloovigen van ons Bisdom heil en zegen in O.H.J.-C.

Willende aan al de lagere katholieke scholen van ons bisdom eene regelmatige inrichting geven, hebben Wij de schikkingen genomen in de twee hiernavolgende hoofdstukken vervat, waarbij, in elke plaats, de drie hoofdstukken zullen gevoegd worden door het parochiaal Comité aangenomen.

ALGEMEENE VERORDENING DER LAGERE KATHOLIEK SCHOLEN VAN HET BISDOM VAN LUIK.
EERSTE DEEL
Gemeene Schikkingen
Uitgevaardigd door Z. H. Mgr. DEN BISSCHOP VAN LUIK.

EERSTE HOOFDST. — Over het onderwijs en de onderwijzers.
Art. 1. Het lager onderwijs bevat noodzakelijk de godsdienstige en zedelijke leering, het lezen, het schrijven, de beginselen der rekenkunde, het wettig stelsel van maten en gewichten, de beginselen der moedertaal, kennissen van aardrijkskunde en vaderlandsche geschiedenis, de teekenkunde, en in de meisjesscholen het naaldwerk.
De volgende vakken van aanvankelijk onderwijs

mogen, naar het overeenstemmend advies der Inspectie, bij dit programma gevoegd worden: De Fransche taal in de scholen der Vlaamsche gemeenten en de Nederduitsche taal in de scholen der Waalsche gemeenten, de eerste kennissen der natuurlijke wetenschappen, de zang, kennissen van gewone rekeninghouding, de gymnastiek, enz.

Men zal in de scholen geene andere boeken gebruiken dan die, welke door Mgr den Bisschop zijn aangenomen.

Art. 2. De verdeeling der werkzaamheden voor de onderscheidene vakken van onderwijs wordt geregeld in eene tabel door den onderwijzer opgemaakt, door de Inspectie geïnviseerd en door het parochiaal Comité goedgekeurd. Deze tabel wordt in de zaal aangeplakt. Het is den onderwijzer en de hulponderwijzer uitdrukkelijk verboden van de voorschriften, die zij inhoudt, af te wijken.

Art. 3. De hoofdonderwijzer is bijzonderlijk gelast met de stipte uitvoering van alles wat bij de tegenwoordige verordening wordt voorgeschreven.

Hij is aansprekelijk voor de overtredingen, die hij niet onderdrukt of aan de bevoegde overheid niet zou aangeklaagd hebben.

De hulponderwijzers, en ook de dienstlieden, staan onmiddellijk onder de bevelen van den hoofdonderwijzer of van dengene, die hem vervangt.

Art. 4. De hoofdonderwijzer en de hulponderwijzers begeven zich ter school minstens een kwartier vóór de opening der klassen; zij bewaken de leerlingen bij het in- en uitgaan en gedurende den speeltijd. Geen onderwijzer mag afwezig zijn zonder de toelating van den voorzitter des Schoolraads of diens gemachtigde.

Art. 5. Indien een onderwijzer aan de gewoonten van orde door het reglement voorgeschreven, te kort blijft, indien hij zijne plichten verzuimt of, op wat wijze het ook zij, de waardigheid van zijne bediening krenkt, neemt of beroept het parochiaal Schoolcomité maatregelen, om het slecht voorbeeld te straffen en er de herhaling van te beletten.

De H. Pastoor en de HH. Schoolopzieners kunnen insgelijke deze maatregelen beroepen.

De volgende straffen kunnen tegen de onderwijzer uitgesproken worden:

1° de berisping;

2° de schorsing minder dan veertien dagen, met of zonder berooving van traktement;

3° de schorsing voor veertien dagen tot een half

jaar, met of zonder berooving van traktement; 4° de afstelling.

De twee eerste straffen mogen, de onderwijzer gehoord zijnde, door het parochiaal Schoolcomité uitgesproken worden: de twee laatste kunnen alleen uitgesproken worden door het diocesaan Middencomité, de parochiale Schoolraad en de onderwijzer gehoord zijnde.

Art. 6. De hoofdonderwijzer, zoo min als de hulponderwijzers, mag gedurende den schooltijd bezig houden met dingen vreemd aan het onderwijs of aan de opvoeding der leerlingen.

Art. 7. De klasseering der leerlingen in de verschillende afdeelingen hoort den hoofdonderwijzer toe, behoudens beroep op de Inspectie.

Art. 8. De onderwijzer houdt een wakend oog op alle leerlingen. Hij zorgt, dat geen hunner ledig zitte.

Art. 9. Het is den onderwijzer niet geoorloofd voor het onderricht eenige verstandige leerlingen, bij voorkeur en ten nadeele der andere, zorg te dragen, hetzij om ze in de wedstrijden te doen uitmunten, hetzij om elke andere reden. Het onderwijs moet lager, aanvankelijk zijn, en gelijkmatig onder al de leerlingen verdeeld.

Art. 10. De hoofdonderwijzer zorgt dat het gebouw en het materieel der school in goeden staat gehouden worde. Hij tracht al wat de gezondheid der leerlingen kan benadeelen, af te weren. Hij zorgt, dat de school altijd zuiver zij en ten minste eens per dag gekuischt worde. Hij doet de zaal verluchten vóór het inkomen en het uitgaan der leerlingen.

Art. 11. De leerlingen, die bevonden worden met eene besmettelijke ziekte aangedaan te zijn, worden naar hunne ouders weergezonden, en mogen niet in de school terugkomen dan na van den dokter een bewijsschrift gekregen te hebben, dat van hunne volkomene genezing getuigt.

Art. 12. De hoofdonderwijzer schrijft, in afzonderlijke registers, de meisjes en de jongens op, die de school bijwonen. Deze registers bevatten:

1° Eene reeks van volgnummers; 2° de familienamen en doopnamen der kinderen; 3° den dag en de plaats hunner geboorte; 4° den naam van den dokter, die het bewijs van koepokinenting heeft afgeleverd; 5° den naam en het beroep der ouders of voogden; 6° de woonplaats dezer laatsten.

Art. 13. Bij het begin van elk kwartaal doet de hoofdonderwijzer de beweging zijner school gedurende den verloopen trimester aan den voor-

zitter van het parochiaal Schoolcomiteit kennen, die er bericht van geeft aan de decanale Inspectie.

TWEEDE HOOFDSTUK. – Over het godsdienstig en zedelijk onderwijs.

Art. 14. De lessen van Godsdienst en Zedenleer worden gegeven 's morgens en 's middags gedurende het eerste half uur der klasse.

Art. 15. De klassen beginnen met een gebed in 't gemeen gedaan.

Art. 16. De godsdienstige en zedelijke opvoeding zal gansch ter harte genomen worden: de onderwijzer zal er het voorwerp zijner gestadige bezorgdheid van maken; hij zal met ijver de gelegenheden waarnemen, die zich onophoudelijk aanbieden, om de grondbeginselen van Godsdienst en Zedenleer bij zijne leerlingen te ontwikkelen.

Art. 17. Voor deze drie artikelen en voor den gang bij het onderricht in den Godsdienst en de Zedenleer te volgen, zullen de onderwijzers zich schikken naar de onderrichtingen van de Belgische Bisschoppen uitgegaan.

Gegeven te Luik, den 15 September 1879.

Victor-Joseph, Bisschop van Luik.

Op bevel,

J. Zomers, kan. Secretaris.

TWEEDE DEEL

Plaatselijke Bepalingen

Vastgesteld door het Parochiaal Comiteit van JESSEREN

EERSTE HOOFDSTUK. – Over de aanneming der leerlingen en het schoolgeld.

Art. 1. De kinderen worden aangenomen van den ouderdom van zes jaren. Zij moeten de koeppokken gezet zijn.

Art. 2. De arme kinderen worden kosteloos onderwezen, en ontvangen ook kosteloos de noodigste schoolbehoeften; deze echter blijven het eigendom der school.

Art. 3. De betalende leerlingen zullen een maandelijksch schoolgeld geven van 80 centimen, dat elk kwartaal door den schatbewaarder van het parochiaal Comiteit zal ingezameld worden, volgens eenen staat door den hoofdonderwijzer opgemaakt.

Art. 4. Eene begonnen maand is ten volle verschuldigd.

TWEEDE HOOFDSTUK. – Over de dagen en uren van werkzaamheid, de verloven en vacantiën.

Art. 5. Er wordt school gehouden het geheele jaar door, behalve op de verlofdagen en gedurende de vacantiën.

Art. 6. De klassen zullen duren van 8½ tot 11 uren 's morgens, en van 1¼ tot 4 uren 's namiddags.

Art. 7. De leerlingen zijn gehouden zich in de school te bevinden ten minste tien minuten vóór het begin der klasse; de school mag gesloten worden voor hen, die zich later aanbieden. De onderwijzer eischt, dat de kinderen rein zijn en zindelijk gekleed.

Art. 8. De verlofdagen zijn: de Donderdagen namiddag, de Zondagen, de godsdienstige feestdagen, die in de gemeente gevierd worden, de nationale feesten, de Maandag en Dinsdag der Parochiekermis. Elk ander verlof moet door het Schoolcomiteit worden toegestaan.

Art. 9. Er zijn twee vacantiën in het jaar: de eene van 10 dagen te Paschen, beginnende 's Zaterdags van de Goede Week en eindigende 's Dinsdags na Beloken Paschen, de andere van eene maand bij het einde des schooljaars, te weten den eersten tot den laatsten september.

DERDE HOOFDSTUK. – Over de straffen en belooningen.

Art. 10. Er worden geene lijfstraffen opgelegd noch zulke, die van aard zijn om de kinderen te ontmoedigen of hen in de oogen hunner medeleerlingen bespottelijk of verachtelijk te maken. De geoorloofde straffen zijn de volgende: 1° de bijzondere of openbare berisping; 2° het doen rechtstaan in het midden der school; 3° de gedeeltelijke of geheele berooving van den speeltijd; 4° de uitsluiting voor den duur der klasse; 5° de verzending voor goed. De hoofdonderwijzer beslist, wanneer een der 4 eerste straffen moet toegepast worden; wat de verzending voor goed betreft, deze wordt, op voorstel van den hoofdonderwijzer, door het Schoolcomiteit uitgesproken.

Art. 11. De hoofdonderwijzer houdt een register, waarin hij elken dag de namen der afwezig of te laat komende leerlingen aanteekeent.

Art. 12. De onderwijzer beloont regelmatig het goed gedrag, de vlijt en oppassendheid der leerlingen, met hun goede noten, door gedrukte of geschreven kaartjes verbeeld, uit te deelen. Bij het einde van elk kwartaal, mogen er wedstrijden geopend worden over al de vakken van het onderwijs.

Art. 13. Er worden belooningen toegestaan aan de leerlingen, die het grootste getal goede noten bekomen hebben. Bijzondere prijzen en accessiten mogen gegeven worden aan de leerlingen, die de meeste punten in de driemaandelijksche wedstrijden gewonnen hebben.

Art. 14. De wijze van uitdeeling der belooningen wordt, de onderwijzer gehoord zijnde, door het

Schoolcomiteit vastgesteld.

Art. 15. De lijst der boeken bestemd om als prijzen te worden uitgereikt, zal vooraf de goedkeuring der decanale Inspectie onderworpen worden.

Alzoo aangenomen in zitting van het parochiaal Schoolcomiteit van Jesseren
den 26 October 1879

TWEEDE HOOFDSTUK. — Over de dagen en uren van werkzaamheid, de verloven en vacantiën.

Art. 5. Er wordt school gehouden het geheele jaar door, behalve op de verlofdagen en gedurende de vacantiën.

Art. 6. De klassen zullen duren van $8\frac{1}{2}$ tot 11 uren 's morgens, en van $1\frac{1}{2}$ tot 4 uren 's namiddags.

Art. 7. De leerlingen zijn gehouden zich in de school te bevinden ten minste tien minuten vóór het begin der klasse; de school mag gesloten worden voor hen, die zich later aanbieden. De onderwijzer eischt, dat de kinderen rein zijn en zindelijk gekleed.

Art. 8. De verlofdagen zijn: de Donderdagen namiddag, de Zondagen, de godsdienstige feestdagen, die in de gemeente gevierd worden, de nationale feesten, de Maandag en Dinsdag der parochiekermis. Elk ander verlof moet door het Schoolcomiteit worden toegestaan.

Art. 9. Er zijn twee vacantiën in het jaar: de eene van 10 dagen te Paschen, beginnende 's Zaterdags van de Goede Week en eindigende 's Dingsdags na Beloken Paschen, de andere van eene maand bij het einde des schooljaars, te weten van den *eersten* tot den *laatsten September*.

DERDE HOOFDSTUK. — Over de straffen en belooningen.

Art. 10. Er worden geene lijfstraffen opgelegd noch zulke, die van aard zijn om de kinderen te ontmoedigen of hen in de oogen hunner medeleerlingen bespottelijk of verachtelijk te maken. De geoorloofde straffen zijn de volgende: 1° de bijzondere of openbare berisping; 2° het doen rechtstaan in het midden der school; 3° de gedeeltelijke of geheele hernooving van den speeltijd; 4° de uitsluiting voor den duur der klasse; 5° de verzending voor goed. De hoofdonderwijzer beaamt, wanneer een der 4 eerste straffen moet toegepast worden; wat de verzending voor goed betreft, deze wordt, op voorstel van den hoofdonderwijzer, door het Schoolcomiteit uitgesproken.

Art. 11. De hoofdonderwijzer houdt een register, waarin hij elken dag de namen der afwezige of te laat komende leerlingen aanteekent.

Art. 12. De onderwijzer beloont regelmatig het goed gedrag, de vlijt en oppassendheid der leerlingen, met hun goede noten, door gedrukte of geschrevene kaartjes verbeeld, uit te deelen. Bij het einde van elk kwartaal, mogen er wedstrijden geopend worden over al de vakken van het onderwijs.

Art. 13. Er worden belooningen toegestaan aan de leerlingen, die het grootste getal goede noten bekomen hebben. Bijzondere prijzen en accessiten mogen gegeven worden aan de leerlingen, die de meeste punten in de driemaandelijksche wedstrijden gewonnen hebben.

Art. 14. De wijze van uitdeeling der belooningen wordt, de onderwijzer gehoord zijnde, door het Schoolcomiteit vastgesteld.

Art. 15. De lijst der boeken bestemd om als prijzen te worden uitgereikt, zal vooraf aan de goedkeuring der decanale Inspectie onderworpen worden.

Alzoo aangenomen in zitting van het parochiaal Schoolcomiteit van *Jesseren*
den *26 October* 1879

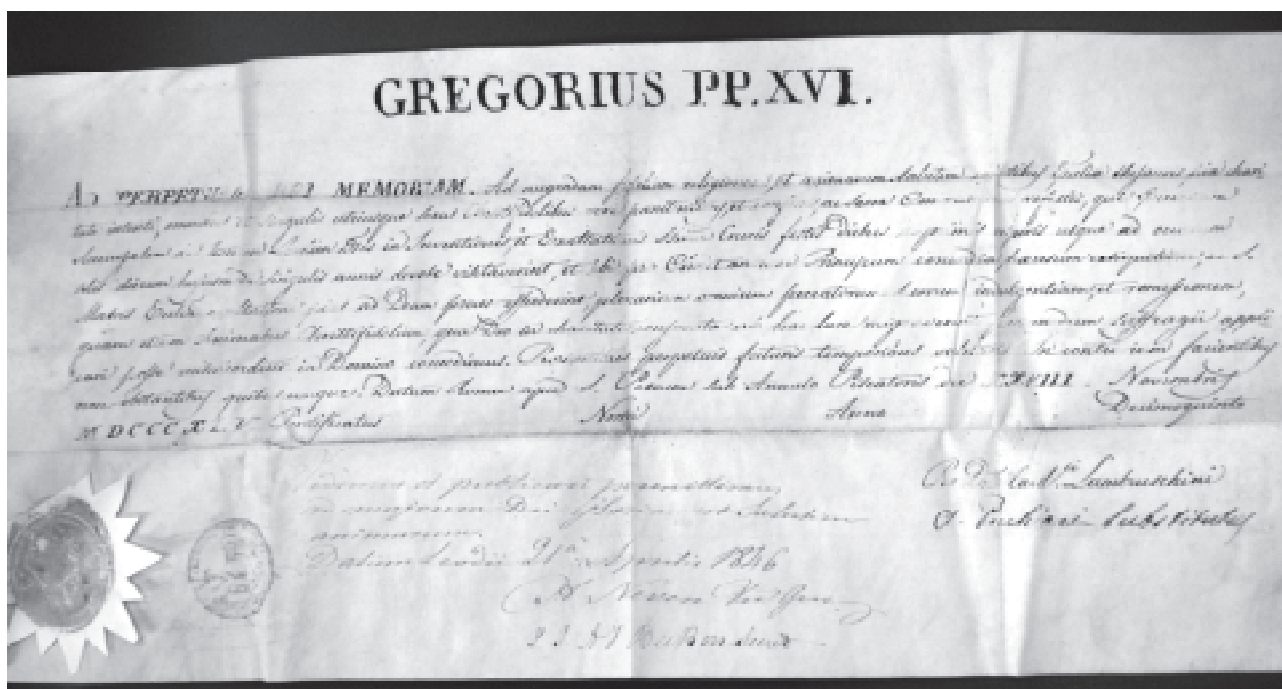
Bidden

Het gebed nam in de negentiende eeuw een bijzonder grote plaats in, in het leven van de mensen in de dorpen rond Borgloon. De priesteropleiding in het bisdom Luik was bijzonder goed georganiseerd, en de werving van seminaristen verliep zeer vlot. Daardoor beschikte de bisschop over een groot en goed gevormd kader van priesters, dat hem toeliet ook in plattelandsparochies met minder dan 500 inwoners een pastoor en een kapelaan aan te stellen. Vanaf 1843 zou overigens het seminarie van het bisdom Luik van 's-Hertogenrade in Nederlands Limburg geleidelijk naar Sint-Truiden verhuizen. Met Pasen 1843 gingen in Sint-Truiden de eerste drie klassen van het Klein Seminarie van start.

Dat stevig uitgebouwde kader van parochiegeestelijken kon bovendien rekenen op ondersteuning vanuit het bisdom en vanuit de religieuze ordes. De ordes van de jezuïeten, de dominicanen, de franciscanen en de redemptoristen beschikten over een net van kloosters, waarin telkens een grote groep van goed gevormde, sterk gemotiveerde en dynamische mannen hun kennis en hun kunnen ter

beschikking stelden van de pastoraal. Vanuit de orde van de jezuïeten kregen de parochiepriesters hulp bij het uitbouwen van de devotie tot het Heilig Hart. De dominicanen coördineerden de werkzaamheden van de plaatselijke broederschappen van de Heilige Rozenkrans, de franciscanen zorgden voor de begeleiding van de plaatselijke groepen van de derde orde van Sint-Franciscus, en de redemptoristen zorgden mee voor de oprichting van plaatselijke afdelingen van de aartsbroederschap van de Heilige Familie. Ieder van de broederschappen richtte zich op een specifieke tak van de zielzorg, en de pastoor die in zijn parochie zo een broederschap oprichtte, wist zich verzekerd van ondersteuning vanuit een patersorde die zich op de begeleiding ervan toelagde. De redemptoristen bijvoorbeeld bezorgden de parochiegeestelijken gedrukte brochuurtjes met gebeden en overwegingen en stichtelijke prentjes met een gebed ter ere van de Heilige Familie. Dat kant-en-klare materiaal kon de pastoor dan in zijn parochie gebruiken.

Ook commerciële firma's wierpen zich op de markt van de devotieprenten. Dankzij de technische vooruitgang in de drukkerijen konden kleurenplaten gedrukt worden in gigantische oplagen, zodat de prijs per stuk laag gehouden

kon worden. In sommige huishoudens waren deze religieuze prenten die zij van de pastoor of de kapelaan kregen, samen met een kruisbeeld boven de deur en een wijwatervaatje langs de deur, de enige wandversiering.

Aan het lidmaatschap van een broederschap was voor de gelovigen de mogelijkheid verbou-

den om op bepaalde dagen aflaten te verdienen voor de zielen in het vagevuur. Dat was een belangrijk element dat deze broedersschappen extra aantrekkingskracht bood. Aflaten boden immers de mogelijkheid om voor overleden familieleden of vrienden een plaats in de hemel en het eeuwig geluk te krijgen.

In Gors-Opleeuw werd in 1852 de Broederschap van de Heilige Rozenkrans opgericht. In dat jaar lieten 116 parochianen zich in de broederschap inschrijven.

De statuten van de Broederschap bleven in het parochiearchief bewaard:

Statuten of regels van het Broederschap van den H. Rozenkrans opgericht in de kerk van Gors-Op-Leeuw door diploma te Roomen vergund den 20 januarius 1852 en voorzien van de bisschoppelijke goedkeuring den 22 junius van het zelfde jaar.

Art. 1. Het doel, welk men door de instelling van het Broederschap van den H. Rozenkrans tracht te bereiken, is de godvruchtigheid tot de H. Moeder Gods in te planten en te doen aangroeijen.

Art. 2. Op den eersten zondag van elke maend gaet de processie binnen de muren der kerk onder het zingen der Litanie van Maria en op den feestdag van Onze Lieve Vrouw Hemelvaart gaet de processie buiten de kerk.

Art. 3. Om de bovengemelde processien met den behoorlijken luister te doen, zullen eenige der broeders van den Rozenkrans flambeeuwen dragen. Het getal der flambeeuwdragers is bepaeld op acht en twintig man. Deze zullen hunne flambeeuw van de kerk ontvangen, maer de onkosten van licht is tot hunnen last. Zij kunnen ook, indien zij het goedvinden, hunne flambeeuw vercierien met een schildje verbeeldende onze L.V. van den Rozenkrans. Indien er van deze schildjes uit vrijen wil gemaekt worden, moeten zij alle zonder uijtneming dezelfde zijn.

Art. 4. Ieder flambeeuwdrager is verpligt zijne flambeeuw te dragen drij keeren par jaer in de maendelijksche processie en alle zijn verpligt dezelfde te dragen in de plegtige processie van O.L.V. Hemelvaart, dag der instelling van ons Broederschap.

Art. 5. Voor iederen keer dat men zonder er van den pastoor kennis te geven in de maendelijksche processie achter blijft, is men verplicht acht centimen te offeren en zestien centimen indien men achter blijft op den grooten feestdag van O.L.V. Hemelvaart.

In de andere processien binnen het jaer zijn de flambeeuwdragers ook verzocht het H. sacrament met hunne flambeeuw te vergezellen.

Art. 6. Indien een flambeeuwdrager een geheel jaer achter blijft, zonder ervan kennis te geven, houdt hij op deel te maken van de flambeeuwdragers.

Art. 7. Op de begrafenis van iederen broeder of zuster van den H. Rozenkrans die jaerlijks 25 centimen betaelt, gaet men het lijk afhaken met het kruis en flambeeuwen tot aan het huys van Joannes Steegmans schepen, van Theodore Moumal of tot aan de dreft van mijnheer baron de Copis, indien er ten minsten zes flambeeuwdragers zich presenteren om den eerw. heer pastoor te vergezellen.

Op de begrafenis van eenen flambeeuwdrager die de 25 voornoemde centimen betaelt, zijn alle flambeeuwdragers verzocht hunne flambeeuw te komen dragen om alzo het lijk van hunnen afgestorven broeder te verheerlijken en eenige gebeden voor zijne ziel te stor-

ten.
Art. 8. Niemand heeft eene bezondere mis naer zijne dood noch wordt met de flambeeuwen gratis begraven, tenzij hij reeds het jaer voor zijn dood ingeschreven was, en ook dit voorgaende jaer zijnen boet van 25 centimen voor die misse en begrafenis betaeld heeft.

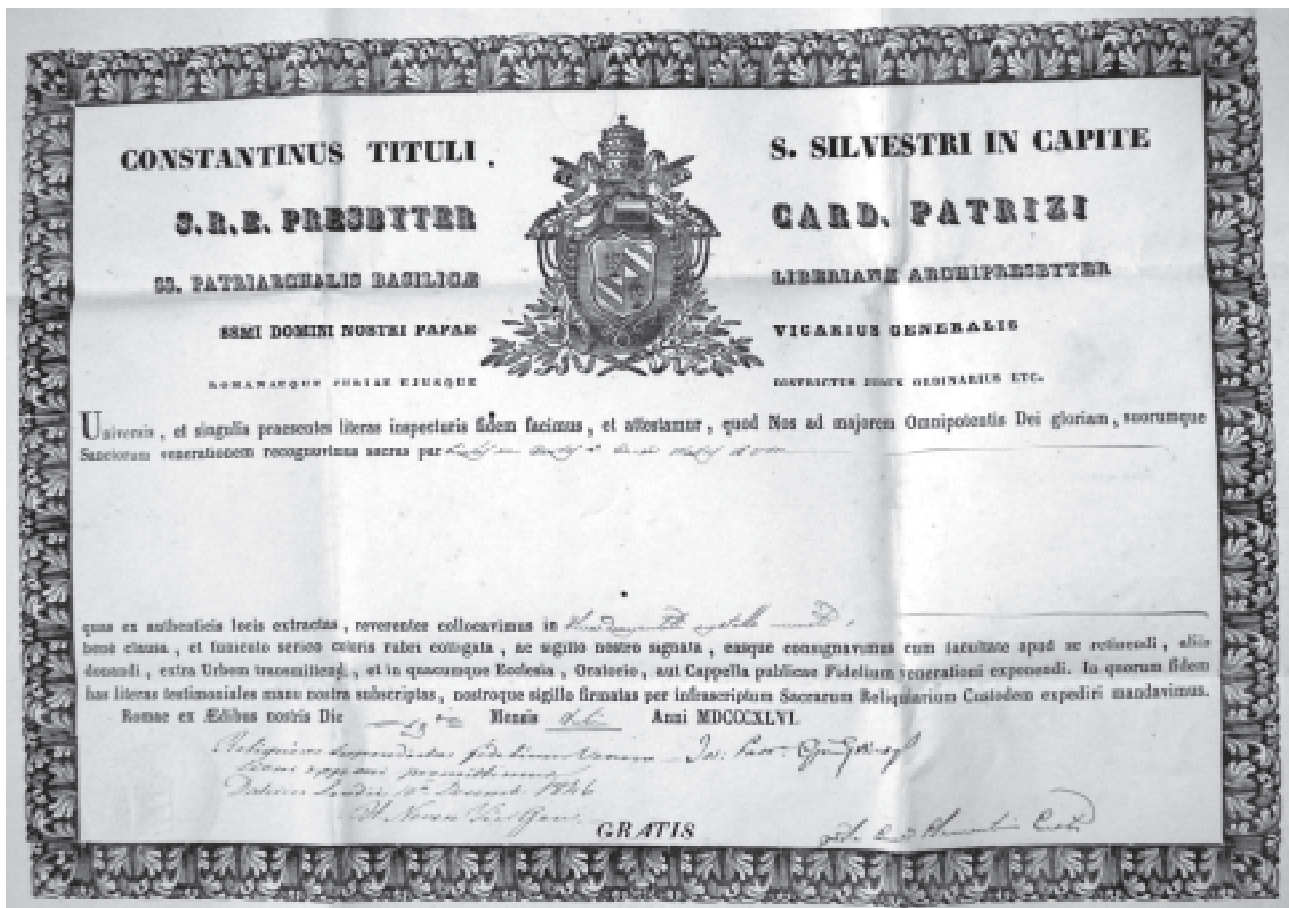
Art. 9. Daegs naer den lijkdienst van eenen afgestorven broeder of zuster van den H. Rozenkrans, die het voorgaende jaer zijnen boet betaeld heeft, wordt voor zijne of hare ziel eene hoogmis gedaen (in het zwaert of andere couleur volgens de rubriken), aen den autaar van O.L.V.

Daegs naer den feestdag van O.L.V. onbevleete ontvangenis wordt er jaerlijks eene hoogmis ge-

Art. 10. Om de onkosten van boven aengehaelde missen te dragen en tot verciering van het beeld en autaar van Maria gaet een der confrereers door het lot te bepalen, alle eerste zondagen der maend in het lof en op de feestdagen van Maria in de eerste mis met de klip rond, het rondgehaelde geld en de bovenge-

H. Neven, sede vacante vicarius generalis capitularis.

Erg belangrijk voor de gelovigen was het contact met de heiligen. Zij waren hun onmisbare voorsprekers bij God. De kerkgangers wisten

precies welke heilige aanroepen moest worden om voorspraak te krijgen bij één of ander probleem. De heilige bij uitstek was Onze-Lieve-Vrouw. De aan haar toegewijde kapellen en bidplaatsen waren met moeite te tellen. In de landbouwdorpen werden Sint-Antonius, patroonheilige voor de varkenshouders, en Sint-Brigitta, patrones van de veekwekers, populair. Andere heiligen werden beschouwd als specialisten bij gezondheidsproblemen. Sint-Blasius bijvoorbeeld, werd aanroepen bij keelproblemen, en van Sint-Andreas was geweten dat hij met succes ten goed sprak voor wie zich door hoest geplaagd zag.

Het geloof in de tussenkomst van de heiligen nam nog toe wanneer de pastoor voor zijn parochie een relikwie van een heilige wist te verwerven. In 1839 had de pastoor van Jesseren relikwen verworven van de heilige maagd Maria

en van de heilige Blasius, en in 1846 kwamen daar nog relikwen van Sint-Anna, Sint-Lucia en Sint-Barbara bij. De relikwen waren vergezeld van een akte, afgeleverd door een Romeinse kardinaal, vicaris-generaal van de paus, waarin hij verklaart dat de relik in kwestie authentiek is.

Een jaar eerder, in 1845, had de pastoor voor zijn parochiekerk een aflaatbrief gekregen. Al wie in de kerk van Jesseren op de feestdag van de kruisverheffing na gebiecht te hebben communiceerde en bad voor de intenties van de paus, kon een volle aflaat verdienen voor de zielen in het vagevuur. Dit bleek een sterk argument om niet alleen mensen uit de eigen parochie, maar ook die van parochies in de buurt op 14 september, kermisdag, in de kerk van Jesseren te krijgen. Dat kwam overigens ook goed uit voor de caféhouders van Jesseren.

Gaat het dan maar uitleggen bij de juge: strafzaken voor de vrederechter van Borgloon 1834-1839

Tussen 10 februari 1834 en 17 april 1839 behandelde de *juge de paix* – de vrederechter – van het kanton Borgloon 138 overtredingen.

De meest voorkomende overtreding was het onbewaakt laten loslopen van vee. Op ruim vijf jaar tijd moest de vrederechter zich 75 keer over een dergelijke zaak buigen. Alle andere soorten overtredingen kwamen veel minder voor. Dertien zaken betroffen diefstal van veldvruchten, negen keer moest een beklaagde zich verantwoorden omdat hij onterecht over het land van een ander gereden of gegaan had, acht keer moest hij optreden tegen personen die zich niet aan de regels inzake het sluitingsuur van de herbergen gehouden hadden, zeven keer ging het over beledigingen en vijf zaken betroffen het weigeren om een wettelijk bevel op te volgen. Andere soorten overtredingen kwamen minder dan vijf keer voor.

In 125 gevallen leidde de zaak tot een veroordeling van de beklaagde. Eén keer echter zag de aanlegger zich veroordeeld, elf keer spraak de vrederechter de beklaagde vrij, en één zaak verwees hij naar een andere rechter omdat hij van oordeel was dat hij zelf niet bevoegd was.

De boetes die door de vrederechter werden opgelegd varieerden van 1 frank tot 143 frank. Die laatste boete werd opgelegd in een vonnis van 9 januari 1839. Die zaak betrof een *charivari*, die zich op 5 november 1838 om 8 uur 's morgens in Kortessesem had voorgedaan. Verschillende mensen, zowel volwassenen als kinderen, hadden er met *des bruits ou tapages injurieux... la tranquillité des habitants* verstoord. Dertien personen zagen zich elk veroordeeld tot een boete van 11 frank. Daarmee waren zij er overigens nog vrij goed vanaf gekomen, aangezien de maximale boete daarvoor volgens het strafwetboek van 1810 15 frank bedroeg.

Vijf personen die zich op 15 juli 1834 in Hendrieken schuldig gemaakt hadden aan nacht-

Een *charivari* was een ritueel waarbij een individu of een koppel dat de sociale normen overtrad werd bespot. Er werd een optocht gehouden met ketelmuziek, spottende liederen en gejoel van omstanders. Meestal ging het om een tamelijk milde bespottung en werd het slachtoffer nadat hij eens goed had getraceerd, weer in de gemeenschap opgenomen.

lawaai, zagen zich veroordeeld tot boetes die samen 60,50 frank bedroegen, en vier lawaai-makers die zich tussen 7 en 14 januari 1838 in Veulen in de nachtelijke uren misdragen hadden, kregen ieder een boete van 12 frank.

Ook voor overtreders van de reglementen op het sluitingsuur van de herbergen kon de vrederechter streng zijn. Op 9 december 1834 veroordeelde hij een caféhouder uit Membruggen en 41 van zijn klanten ieder tot een boete van 3 frank, of 126 frank in totaal. Dit vonnis, en een aantal andere, zijn gebaseerd op het "*arrêté des états députés de la province de Limbourg du 18 octobre 1816*" dat stelt dat in de gemeenten waar er geen eigen reglement is, het sluitingsuur vastgesteld is op 9 u. 's avonds, van 1 november tot 1 april, en op 10 u. 's avonds gedurende de rest van het jaar.

In een vonnis van 8 augustus 1838 worden gedaagden veroordeeld op basis van het besluit van 10 juli 1837 van de provincieraad van Limburg, dat luidt: "*De sluyting der herbergen, bierhuizen en andere openbare plaetsen, wordt voor alle landelyke gemeentens, en voor de steden minder dan 3000 zielen bevattende, op tien uren 's avonds vastgesteld. In buitengewone gevallen, zal de uer der sluiting door besluit van het collegie van burgemeester en schepenen kunnen verschoven worden. ... Zyn afgeschaft alle beschikkingen aen het tegenwoordige reglement tegenstrydig, zoo als ook de plaetselyke reglementen op hetzelfde stuk.*"

Naast drie zaken van nachtlawaai en zes zaken van overtredingen van het sluitingsuur, is een zaak tegen een groep onvoorzichtige schutters, die in Kortessesem op 4 juni 1837 hun doelen in de richting van de openbare weg hadden geplaatst, in plaats van evenwijdig met de weg

te schieten, de tiende en laatste waarbij een hele groep zich tegelijk moet verantwoorden. Door zo te handelen hadden zij een plaatselijk reglement van de gemeenteraad van Kortesseem overtreden, dat stelde *Het is verboden binnen deze gemeente te schieten met den boog op ramen of doelen uitkomende op straeten of wegen de overtreders zullen gestraft worden voor de eerste reys met eene boete van dry tot zes franken en in geval van bewyzen van onvermogen met een gevangenis van eenen tot dry dagen*. In dit geval kwamen de beschuldigden al na tien dagen, op 14 juni, voor de vrederechter, die zes van hen bedacht met een boete van 6 frank en een zevende met een boete van 16 frank.

Het meest talrijk (75 op 138) zijn de zaken die te maken hebben met het overtreden van de regels betreffend het hoeden van het vee. Het was immers de gewoonte dat men de dieren hoedde om ze het groen op de wegkanten te laten afgrazen. Voor de dieren was de verleiding echter groot om zich niet tot het karige groen op de berm te beperken, maar om ook eens de tanden te zetten in de veldvruchten die een meter verder groeiden. Als de dieren dan gehoed werden door een kind dat hen niet meester was, of als de veehoeder niet oplet-tend was, dan ging het wel eens mis.

In bijna 50 zaken gaat het hierbij om koeien, in bijna 20 zaken gaat het om varkens, en in de overige zaken gaat het om schapen, lammen, kippen, een geit of een veulen.

47 keer bestrafte de rechter dit met 3 frank. De minimale straf die hij voor het loslopen van dieren toepaste was 1 frank, en de maximale straf bedroeg 7,50 frank.

Dertien vonnissen – en 12 veroordelingen – betreffen diefstal van *opbrengsten van het land*, waarbij allerlei soorten veldvruchten aan bod komen. Eén geval betreft twee kinderen, die betrappt werden terwijl zij in andermans tuin aalbessen snoepten. Hun vader zag zich veroordeeld tot een boete en de gerechtskosten.

Een speciale vorm van diefstal van veldvruchten is het ongeoorloofd naaogsten. In een periode van vijf jaar moest de vrederechter zich drie keer buigen over een klacht over mensen die op een geoogst veld de achtergebleven korenaren raapten. Dat was in principe toegestaan, maar niet voordat de boer de oogst ingeschuurd had, en het mocht ook enkel tussen zonsopgang en zonsondergang. In deze gevallen sprak de jùge straffen van 5 of 6 frank uit.

Zeven vonnissen betreffen het uiten van beledigingen. In zes gevallen kreeg de beklaagde een straf van 1 tot 5 frank. In één geval sprak hij de beklaagde vrij omdat de beledigingen uitgelokt waren. De rechter neemt in zijn vonnis uit het strafwetboek van 1810, artikel 471 over: *“Ceux qui, sans avoir été provoqués, auront proféré contre quelqu’un des injures,...”* (in vertaling: *“De gene die, zonder redenen daer toe gehad hebben, iemand scheld-woorden zullen gegeven hebben...”*) waarbij hij *sans avoir été provoqués* onderlijnd heeft.

Vijf vonnissen betreffen het weigeren van het bevel om aan het onderhoud van een dorpsweg te werken, of om op een bepaalde dag een kar te leveren, die zal gebruikt worden voor het onderhoud van een dorpsweg. Het was destijds immers de gewoonte om een deel van de gemeentelijke belastingen niet in geld maar in arbeid te betalen... Het betreft twee keer werken aan een dorpsweg in Alken en drie keer aan een dorpsweg in Kortesseem. De boetes bedragen in deze zaken 3 of 5 frank.

Negen vonnissen betreffen het onrechtmatig betreden van andermans grond. B.v.: *“pour avoir passé sur le terrain d’autrui et couvert de la recolte”* (zich op een land begeven, waarop de oogst nog stond). De overtreders zijn verscheiden: een kind, een man met een kruitwagen, met paard(en) en kar(ren),... In acht gevallen worden de overtreders beboet met 1 tot 6 frank.

Overzicht van de boetes:

Boete	Aantal zaken	Totaal bedrag
Meer dan 15 Fr	10	583,50
7 tot 15 Fr	10	110,41
6 Fr	18	108,00
5 Fr	10	50,00
4,5 Fr	3	13,50
4 Fr	3	12,00
3 Fr	55	165,00
Minder dan 3 Fr	16	22,50
Totaal	125	1064,91

Totale kost: boete, gerechtskosten,...: 1906,14 Fr.

Opmerking: dit betekent niet dat in élk vonnis de totale kost ongeveer het dubbele is van de boete. Zo is er bijvoorbeeld een zaak waarin de boete 1 Fr. bedraagt, de kosten 8 Fr., en aan de getuigen 4,25 Fr. toegekend wordt. Totaal: 13,25 Fr.

In slechts drie gevallen wordt in deze vonnissen een schadevergoeding toegekend.

kadastrale legger Grootloon, 1845; nr. 102: kadastrale legger Hendrieken, 1845; nr. 110: kadastrale legger Hoepertingen, 1845; nr. 136: kadastrale legger Jesseren, 1845; nr. 146: kadastrale legger Kerniel, 1845; nr. 161: kadastrale legger Kuttekoven, 1845; nr. 169: kadastrale legger Rijkkel, 1845; nr. 180: kadastrale legger Voort, 1845.

Archief van het vredegerecht te Borgloon, nr. 117-120: minuten van vonnissen in strafzaken, 1834-1845.

Oud kerkarchief van Broekom, nr. 19: aanstellingsakte en reglement voor de koster, 1852.

Oud kerkarchief van Gors-Opleeuw, nr. 34: toelating vanwege de bisschop van Luik om onder voorwaarden zondagswerk te verrichten in de stokerij van de Woelmont, 1856.

Archief van de kerkfabriek van Gors-Opleeuw. Overdracht 2000, nr. 1: verslagregister van de beraadslagingen van de kerkraad, 1837-1982.

Parochiearchief van Gors-Opleeuw, nr. 12: ledenregister van de Broederschap van de Heilige Rozenkrans, 1852-1936.

Archief van de kerkfabriek van Gotem. Overdracht 1999, nr. 1: verslagregister van de beraadslagingen van de kerkraad, 1836-1955.

Parochiearchief van Gotem. Overdracht 2000, nr. 23: instellingsakte van de broederschap van de heilige Rozenkrans, 1841.

Gemeentearchief van Grootloon, nr. 3-4: verslagregisters van de beraadslagingen van de gemeenteraad, 1836-1874.

Gemeentearchief van Hendrieken, nr. 4: verslagregister van de beraadslagingen van de gemeenteraad, 1837-1841.

Oud kerkarchief van Hendrieken, nr. 12: verslagregister van de beraadslagingen van de kerkraad, 1839-1884.

Parochiearchief van Hendrieken, nr. 20, 23:

Voor wie het zelf nog eens wil onderzoeken

Rijksarchief Hasselt:

Archief van de kerkfabriek van Bommershoven. Overdracht 1999, nr. 1: verslagregister van de beraadslagingen van de kerkraad, 1843-1926.

Archief van het controlekantoor van het kadaster te Borgloon. Overdracht 2010, nr. 39: kadastrale legger Bommershoven, 1845; nr. 63: kadastrale legger Broekom, 1845; nr. 72: kadastrale legger Gors-Opleeuw, 1845; nr. 85: kadastrale legger Gotem, 1845; nr. 92:

ledenregisters van diverse broederschappen, 1840-1946.

Oud kerkarchief van Hoepertingen, nr. 82bis: verslagregister van de beraadslagingen van de kerkraad, 1839-1871; nr. 104: ledenregister van diverse broederschappen, 19de eeuw.

Parochiearchief van Hoepertingen. Overdracht 1999, nr. 39: akte betreffende de devotie voor Sint-Vedastus, 1827.

Gemeentearchief van Jesseren, nr. 4: verslagregister van de beraadslagingen van de gemeenteraad, 1820-1894.

Parochiearchief van Jesseren. Overdracht 1999, nr. 5: *registrum archivale*, 19de – 20ste eeuw; nr. 18-21: akten van authenticiteit van de relieken van de heilige Maagd, Sint-Blasius, Sint-Anna, Sint-Lucia en Sint-Barbara, 1839-1846; nr. 40: reglement van de parochiale school, 1879; nr. 57: gebedenformulieren, 1839.

Gemeentearchief van Kerniel, nr. 14-15: verslagregisters van de beraadslagingen van de gemeenteraad, 1839-1893.

Oud kerkarchief van Kerniel, nr. 3: parochiekroniek, 19de eeuw; nr. 7: verslagregister van de beraadslagingen van de kerkraad, 1835-1857.

Parochiearchief van Kerniel. Overdracht 1999, nr. 1-3: bisschoppelijke omzendbrieven, 19de – 20ste eeuw.

Gemeentearchief van Kuttekoven, nr. 3: verslagregister van de beraadslagingen van de gemeenteraad, 1820-1868; nr. 44: lijst van de inwoners, 1841.

Gemeentearchief van Voort, nr. 4: verslagregister van de beraadslagingen van den gemeenteraad, 1848-1887.

Archief van de provinciale directie van het kadaster. Processen-verbaal van afpaling, nr. 17: Bommershoven; nr. 19: Borgloon; nr. 22: Broekom; nr. 43: Gors-Opleeuw; nr. 44: Gotem; nr. 46: Grootloon; nr. 60: Hendrieken; nr. 68: Hoepertingen; nr. 72: Jesseren; nr. 77: Kerniel; nr. 88: Kuttekoven; nr. 137: Rijkel; nr. 168: Voort.

Mémorial administratif de la province de Limbourg de 1842, Hasselt, 1842.